

श्री-विद्या विनोदी विनोद भागा. नं० २.

चार शीला.

नवम उपा.

प्र. म भाग.

दोषक.

विष्णुपुत्र तुलसीदास उक्त.

श्रुतिप्रमाण.

श्री विद्या वि. १ विप्र भरण.

(सप्त दश स्वामीन)

अभिलाष.द.

विष्णु नवम उपा. १ प्र. शीला प्रेस.

वैशाख १९५४

इ.स. १९०८.

मूल्य ०-८-०

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજરાતી કોપીગ્રાહિત વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૩૧૩ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૧૨૭૨૧૧૧ -- ૧

વિષય ટી. : ૩

શ્રી વિદ્યા વિનોદી વિનોદ માળા. નં ૨.

ચારુ શીલા.

નવલ કથા.

પ્રથમ ભાગ.

લેખક.

ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ ઠક્કર.

પ્રસિદ્ધ કવિનાર.

શ્રી વિદ્યા વિનોદી મિત્ર મંડળ.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન.)

આમદાવાદ.

“ વિજય પ્રવર્તક ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

સંવત ૧૯૬૪.

ઈ ૦ સ ૦ ૧૯૦૮.

મૂલ્ય ૦—૮—૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૩૨૩

Not hope herself with all her flattering art
Can cure this stubborn sickness of the heart.

જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં બાસે
ન સારા કે નઠારાની જખાએ સંગતે રહેજે
અરે પ્રારબ્ધ તો ષણું રહે તે દૂર માગે તો
ન માગે દોડતું આવે ન વિધાસે કદી રહેજે.

બાલાશંકર.

अर्पण पत्रिका.



परम पूज्य

शेड डाकरसी सयसिंह डाकर भु. करांची.

म्हारा तरफ आपना अतुल्य स्नेहथी, म्हारा विद्याभ्यासमां

तेमज व्यवहारिक कामांमां अनेक प्रकारांनी सहायता करी

—करता होवाथी अने आपना सौजन्य विद्या

प्रीति स्वदेश प्रीति, धर्म प्रीति, आपणी

विद्यामां पछात ज्ञातिने उत्तम करवानी

आकांक्षां विगेरे शुण्ठोथी आक-

पाठिया लघु पुस्तक आ-

पनेज प्रेम-भक्ति

पूर्वक अर्पण

करंछुं.

ली०

हं छुं आपना नम्र सेवक.

डि. तु. डाकर.

પ્રસ્તાવના.



આના લઘુ પુસ્તકને પ્રસ્તાવનાની થોડીજ આવશ્યકતા હોય, તથાપિ નિયમ અનુસાર સૂચનાના એ શબ્દો નિરાવશ્યકીય નહીં થાય.

સાધારણ વર્ગના લોકોને જીવનના ઉચ્ચ રહસ્યો લેખના કર્તવ્યો

અને સ્થિતિ સ્થુભજનવવા નવલ કથાઓ જરૂરની છે. આ વર્ગને જે ફાયદો નવલ કથાઓ કરી શકે છે, તે સાહિત્યના ઉચ્ચ અન્યો ભાગ્યેજ કરી શકે. સ્વર્ગસ્થ સાદારશ્રી ગોવર્દનરામભાઈએ જન સેવા અર્થે નવલ કથાની પસંદગી કરી લેવું એજ કારણ છે.

શ્રીયુત આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ “પ્લુટાર્કના જીવનચરિતો” નું અવલોકન કરતાં લખે છે કે “ત્યારે આ જાતના પુસ્તકો જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે આવા દસ વીસ પુસ્તકોજ રાખી બાકીનાનો નાશ ક્યાં હોય તે લોકોનો કેટલો બધો વખત નકામો જતો બને ?

અલ્પજાત ઉચ્ચ ગંભીર અને જીવનના સાર રૂપ અનુભવથી ભરેલા અન્યો જન સમાજની જે સેવા કરી શકે છે, તે સાધારણ નવલ કથાઓ કરી શકતી નથી, પણ બધા લોકો કંઈ એકદમ એવા ઉચ્ચ અન્યો વાંચવા અધિકારી નથી થઈ શકતા. ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી લખાયેલી નવલકથાઓ જન સમાજને એ અન્યો વાંચવા અધિકારી બનાવે છે. લેખને ઉચ્ચ માંગ દોરે છે. આ રીતે જેતાં કંઈ સમજી નવલકથાઓ શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ ધારે છે તેવી નકામી નથી.

કેટલાક લેખકો માત્ર ધન પ્રાપ્તિ અર્થે લોકોની લાગણી-અનીતિ-

અમ લાગણી પોષવા તહેમને પ્રસન્ન કરવા નવલકથાઓ લખે છે, આવા પુસ્તકોને નવલકથાઓ કહેવાય કે કેમ તહેને માટે મહોટો સંદેહ છે.

મહારા તરફથી આઠ માસ પહેલાં “કથાપિનોદ” નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું. ઘણા સજ્જનોએ તહેને હર્ષથી વધાવી લીધું, અને એ પ્રયાસ ચાલુ રાખવા ઉત્સાહ બધો વાકયોથી સલાહ આપી. તહેનેજ પ્રતાપે આજે આ “ચારુશીલા” વાંચક અંધુઓ પાસે મૂકવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કોઈ બંગાળી કે ઇંગ્લેશ પુસ્તકનું ભાષાંતર નથી. તેમ સ્વતંત્ર પણ નથી. વિવિધ વખતે વિદ્વાન કેવા સાધુજનોના પુસ્તકો દ્વારા કે પ્રત્યક્ષ થયેલા સમાગમ, અને સાંસારિક દર્શનનું ફળ છે. જો રચનામાં કંઈ ખામી હોય તો દોષ લેખકનો છે, જો ખીજી કંઈ ખુર્ખી હોય તો પ્રતાપ એ વિદ્વાન જનોનો છે.

કરાંચીમાં ગુજરાતી છાપવાનું કામ બરાબર ન થઈ શકતું હોવાથી આ પુસ્તક અમદાવાદમાં રા. ભોગિન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીયા ખી. ક્રો મારફત છપાવ્યું છે, પણ રા. ભોગિન્દ્રરાવ પોતે વ્યવસાયી હોવાથી અને પોતે કેટલુંક કાર્ય અન્યને સોંપેલું હોવાથી મફતમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે, આશા છે કે વિદ્વાન વાંચકો તે સુધારી વાંચશે.

આ કામમાં રા. અંબાલાલ જીવણજી. નાયક રા. કૃષ્ણમદાસ મૂલજી. રા. રણછોડદાસ નરસિંહ વિગેરેએ વખતો વખત મદદ આપી છે તેમજ રા. વલ્લભદાસ વિશનજી દક્કરે ખીજાજ પ્રકારની મદદ કરી છે, એ સર્વ મિત્રોનો અત્રે ઉપમાર માનું છું.

કરાંચી.

જા. ૧૮-૭-૧૯૧૮.

ઉ. વ. ઠક્કર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

૧	વનમાંથી અવાજ !	૧
૨	સુખ દુઃખની વાર્તા	૩
૩	સુભાર્યાનો સંસાર	૧૧
૪	ઉદયચંદ્ર	૧૫
૫	ચારૂશીલા.	૧૮
૬	આમ્ય આતિથ્ય	૨૧
૭	શેઠ હગાયો	૩૧
૮	આરોગ્ય આજ્ઞમ.	૩૬
૯	સરલાદેવીનું વૃત્તાન્ત.	૪૧
૧૦	નરબેરામની વ્યથા.	૪૭
૧૧	જમના અને હેનો પતિ	૫૦
૧૨	રાધાનું દુઃખ.	૫૨
૧૩	ચારૂશીલાનું સગપણ.	૬૦
૧૪	મુક્તિ મંત્ર	૬૬
૧૫	પ્રિયનું સ્મરણ.	૭૪
૧૬	કલ્યાણઆમ	૭૯
૧૭	ગંગારામનો પશ્ચાતાપ.	૮૮
૧૮	ચતુર્ભુજન ચિન્તા	૯૪

૧૯	નારી કર્તવ્ય...	૬૧	...	૧૦૧
૨૦	પ્રેમપરીક્ષા	૬૨	...	૧૦૯
૨૧	મેધજી શેઠની તૈયારી....	૬૩	...	૧૧૪
૨૨	કાશીપુરી.	૬૪	...	૧૧૮
૨૩	પ્રસંગવીર !	૬૫	...	૧૨૪

ચિત્ર કલા મંદિર.

જોની અંદર ફાટો એન્લાઈંગ મેક્યુન્ટીંગ, એન્ડ્રેવીંગ, ગ્લાસ ડેકોરેશન, તથા વિવિધ રંગની છબીઓ બનાવવામાં આવે છે. કામ કીકાયત ભાવે વખતસર કરી આપવામાં આવશે. કામ આપના સાહેબોએ નીચેના શિરનામે મળવું કે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો.

ચિત્ર કલા મંદિર.

ખોડી બગીચાની પાસે.

કરાંચી.

ચારુ શીલા.

નવલ કથા.

પ્રથમ ભાગ.

પ્રકરણ ૧ છું.

વનમાંથી અવાજ !

જ્ઞાની છે આ જગત સઘળું શંત આ જીવવાને,
જે છે તે ના ટકી કદિ રહે સર્વદા કાલ કયાં.

કલાપી.

આ એક વિશાળ ભયંકર વન છે ત્હેમાં અનેક પ્રકારના વૃક્ષો છે. દરથી મેઘાનમાંથી હલિ કરતાં વૃક્ષોનાં મથાળાં અને પાંદડાં એક ની-લરંગી મહાસાગર હોય. અને પવનની લહરીઓથી નિરંતર થતી પાંદડાંની ગતિ, મોજા હોય એવી સહજ કલ્પના થાય. પાંદડાં એટલાં ગીચ છે કે સૂર્યની રોશની ત્હેમાં ભાગ્યેજ પ્રવેશે; આ વનમાં અનેક હિંસક પશુઓ, વિધવિધ પક્ષીઓ અને ન્હાનાં જંતુઓ રહે છે.

વન ભયંકર છે, અને સમય રાત્રીનો—મધ્ય રાત્રીનો છે. રાત્રી અંધારી છે. તારા કોઇ કોઇ દેખાય છે, પણ તે અંધકારને દૂર કરવા અસમર્થ છે. શીયાળાની રૂતુ હોવાથી હિંસક પશુઓ પોતાની શુદ્ધઓમાં, પક્ષીઓ વૃક્ષોપર માળામાં, શાંત નિદ્રા લે છે. ક્યારે ક્યારે

દેવ પશુરાવદ થાય છે. પાછી શાંતિ પ્રસરી રહે છે. પવન પણ શાંતિ વાય છે.

આ નીલરંગી મહાસાગરમાં શાંતિનો ભંગ કરનાર કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે એક મનુષ્યનો ગુંગાપત્રો દુઃખી સ્વર છે. “ શું મ્હારું ઇચ્છિત મ્હને નહીં મળે ? ” શાંતિ પ્રસરી રહી. થોડી વાર ફરી શબ્દ થયો. “ શું મ્હારું ઇચ્છિત મ્હને નહીં મળે ? ” શાંતિ-સાગર પોતાના નીલરંગી મંદ અવાજ કરતા મોગનને પહેલાંની પેકેન્ડ પોતાની છાતી પર આજે ટાવવા લાગ્યો. ત્રીજવાર નિશ્વાસ સાથે સંભળાયું.

“ અહા ! હું એકલો દુનીયા-ખીયાઓમાં સુનો ભટકું,
રક્ષાતો ઇસ્કને રસ્તે અહીં તહીં આંધળો અટકું.
અરે ! તે બાળપણનાં ક્યાં ! ગયા સાથી બધા સાચા !
ગઈ ક્યાં પ્રાણ પ્યારી તે ! સ્ત્રી મુજ ભાગ આ વાંચા !
સુણાવું તેમ ક્યાં બેસી ! ત્રીથી ડ્ર દામ રોવાનું,
ભર્યું છે એકદર દુનીયા વિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.
અહીં તહીં આ ભટકવામાં નથી શાન્તિ તણી આશા,
સિતમગર લે ધરી ગરદનઃ—નિરાશા એક છે આશા. ”^૧

ગાનના શબ્દમાં ગાનારની ઉડી દુઃખ ભાવના વ્યક્ત થતી નથી. પળવાર એની છાયા આસપાસ પવનમાં પ્રસરી રહી. આશા ! આશા ! મ્હને આમ રખડતો રાખી શું તું અધર અધર ઉડ્યાજ કરશે ?

પ્રકરણ ૨ જી.

• સુખ દુઃખની વાર્તા.

સમય દ્વિપ્રહરનો હતો. કરાંચી શહેરના રસ્તા શાન્ત હતા. માત્ર ક્રાન્કિંગ મનુષ્ય પસાર થતું જોવામાં આવતું. એક ગાડી ડેન્સોહોલ પાસે થઈ થોડે ચાલી એક સુશોભિત મકાન પાસે અટકી. અંદરથી એક સ્ત્રી ઉતરી મકાનના દ્વારમાં દાખલ થઈ, ગાડીવાળાએ ગાડી ફેરવી.

આ સ્ત્રી અંગે બહુજ કુપ જણાતી હતી. ગગાને હાર આરે પડતો હોય એમ લાગતું હતું. બંગડીઓ છેક ઉપર ચઢી જતી. ચહેરે પણ શ્રીકો અને શોકમસ્ત લાગતો હતો. આ સ્ત્રીને જોતાંજ ઉપરથી એક બાલિકા ઉતરી આવી. “ કેમ રાધે બહેન, આજે તો ઘણું દિવસે પધાર્યાં.”

“ હા બહેન, ધરનાં કામમીટી પરવાઈ ત્યારેકની ? તું ખુશીમાં તો છે ને ? બાબી ! ચારૂ બહેન, જન્મના બહેન વગેરે સૌ ખુશીમાં છે ને ? ” આવનાર નરત્યાએ સહામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા સૌ ખુશી છે. તમારાં સાસુ નર્મદ સૌ ખુશીમાં છે આવી કંતો કરતાં આ બન્ને જણ ઉપર ગયાં ન ? ” આરડીઓ હતી, અને વચમાં સુંદર છે. ઉપર આરે તરફ સહામન એક સુશોભિત દિવાનખાનામાં તેઓ દાખલ થયાં. દિવાનખાનું સુંદર તેમજ આકર્ષક હતું. બૂતલપુર રંગબેરંગી જાનજમ માથરેલી હતી. દિવાલોપર સુંદર ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં. એક કાચના દરવાજાવાળા કબાટમાં પુસ્તકો ગોઠવેલાં હતાં. બીજામાં વસ્ત્રો હતાં. એક બાગુ સુંદર ટેબલ અને કેટલીક ખુશીઓ પડેલી હતી.

જનન પર એક જોખનમાં પ્રવેશતી સુંદર બાળા ભરત ભરતી બેઠી હતી. રાધાને જોઈ તેના મુખ પર આનંદ છવાઈ રહ્યો. ઉઠી, બેઠી પોતાની પાસે જનન પર બેસાડી. “રાધે બહેન, ત્હમે તો હમણા બહુજ સુકાઈ ગયાં છો.” ભરત ભરનાર બાળા બોલી. રાધા શાન્ત રહી.

“જવાબ કેમ નથી દેતાં? મ્હારાથીએ છપ્પું? ના! ના! ત્હમને મ્હારા સમ ન કહોતો.” “ચાર, તું હજી કુમારિકા છે સંસારીઓના મુખ દુઃખ વિશે ન સમજે. એ તો એમજ ચાલ્યા કરે છે.”

“અંહ...એમ કહી તમે વાત છપાવો છો.” ચાશીલાએ હક લીધી. એટલામાં એક બીજી સ્ત્રી દાખલ થઈ. આ સ્ત્રી અંગે જરા પુછ હતી. ઉમર પણ પચાસેક વર્ષની હશે. “રાધા બહેન! ત્હમે આજે અંદિઆં? રસ્તો તો નથી ભૂલી ગયાંને?” તેણે હાથકાયા હસી પ્રશ્ન કર્યો.

“નારે બહેન પિયેરનો તે રસ્તો ભૂલાય કે?” રાધાએ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો. બીજી વાત સાંભળી? “આજનાર સ્ત્રી બોલી.

“ના જમના બહેન, એ શું વળા?” રાધાએ કહ્યું.

“મેલી લીલાએ પોતાની દીકરીનું સગપણ તતનસી સાથે કર્યું.” હજી વર્ષની વડુ ને પચાસનો વર. બેઠી તો જુગતે ફુરી હો.” જમના રાધા પાસે બેસી રસથી વાર્તા કરવા મંડી.

ચાર ને આવી નિંદાની વાર્તા તરફ પ્રથમથીજ તિરસ્કાર હતો. એટલે તેતો એ તરફ ધ્યાન ન દેતાં ભરત ભરવા લાગી. રાધા પણ કંઈ બોલી શકી નહી. તેના સુકમાર નેત્રમાંથી એક અમ્મ ખરી પડ્યું. સાડીના છેડ પતી બુછી નાખ્યું. ચતુર ચાશીલા આ જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. જમના પણ જોઈ રહી.

ધરમાં એક સત્તરેક વર્ષની, સાદા પણ સુશોભિત સ્વચ્છ પોષાક વાળી સ્ત્રી કેડે બાંધીકને લઇ દાખલ થઈ. અંગપર ધરેણુ પણ જુજ હતા. તેના મુખપર ગંભીરતા, શ્રદ્ધા અને સુશીલતાની છાપ પડી રહી હતી. ચન્દ્રને જોતાં તારામંડળ નિસ્તેજ થાય તેમ આ સ્ત્રીને જોતાં સૌ સ્ત્રી મંડલ શાન્ત થયું. તેના માટે તેમના મધ્યમાં સ્થાન થઇ ગયું. રાધા, જમના ચારશીલા વિગેરેએ આનો ભાવપૂર્વક સત્કાર કર્યો.

“ કેમ બહેનો ! શાન્ત તો છોને ? ” આવનાર બોલી.

“ હા, બાબી, સૌ સાઈ છે, રાધાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“ રાધે, ત્હારા ધરની ખટપટ તો શાન્ત છે ને ! ”

રાધા બોલી શકી નહીં. તરતજ ત્હેના મુખપર દુઃખનો દેખાવ પ્રદર્શિત થયો. “ એતો ત્હારા મરતાં થશે. ” એટલુંજ મહા કપટે બોલાયું અને ખુબ રડી. પ્રશ્ન કરનાર પાર્વતીએ તેને પોતાની છાતી સરખી ચાંપી. દુઃખી બાળાંએ છાતીનેજ વિશ્રામ સ્થાન ગણી તેના પર માથું સખી રડી રડી દુઃખના ઉભરા શાન્ત કરવા લાગી. જમના ચાર અને ન્હાની ડાહી ચકિત મુખે આ કરણા જનક દેખાવ જોઇ રહી

“ બહાલી રાધે, સ્ત્રીઓનો અવતારજ એવો છે. તું ખરેખર દુઃખી છે. જ્યુ દુઃખથી મુક્ત થવાનો એકજ માર્ગ છે, તે તું દિન પ્રતિદિન અધિક ધૈર્યવાન થતાં શીખ ધૈર્ય રાખ; શાન્ત આ ઇશ્વર ત્હારો બેસી બેસે. બહેન, અમે ગમે તેટલું કરીએ પણ આખરે ત્હાઈ રહેવું તો ત્યાંજને ! ”

“ પાર્વતી બાબી ! ધૈર્યને જુ. હા હોય છે. ” રાધા રડતાં રડતાં બોલી. “ જો સ્ત્રીઓના મધુર હૃદયમાં ક્રૂરતા વાસ કરશે તો પ્રેમ, અને શાન્તિને રહેવાનું સ્થાનજ ક્યાં રહેશે ? દુઃખરૂપી અસિ પ્રહારને ત્હાર

હૃદયની પ્રેમરૂપી હાલમાં ઝીલી છે. આપણું દુઃખ તે શી વસાતમાં ? સીતામાતા, ને કેટલું દુઃખ પડ્યું ? દમયંતી તારામતી વિગેરે સ્ત્રીઓ ધૈર્યથીજ દુઃખ સહી જગતને દ્રષ્ટાંત આપતી ગઈ. જ્ઞેન શાન્તિએજ સ્ત્રીઓનું ભૂખણુ છે.”

પ્રાર્વતીના પ્રેમી શબ્દોથી રાધા આશ્વાસન પામી હોય એમ તેના મુખપટથી જણાયું.

રાધા અને ચાંદ્રશીલા બન્ને સગી બહેનો હતી. તેમનો પિતા નરસિંહભાઈ એક સાધારણ વર્ગનો વ્યાપારી હતો. આપણા હાલના વ્યાપારીઓમાં જે સાધારણ-કામ સંબંધી જ્ઞાન હોય છે એજ તેનામાં હતું. તેમની માતા ગંગાબાઈ સ્વભાવે નમ્ર મુશીલ અને પવિત્ર હતી. પોતાના પતિને એક નિષ્ઠાથી પૂજતી. કોઈ વખતે તેના હુકમનું ઉલ્લંઘન કરતી નહી. રાધા અને ચાંદ્રમાં પ્રજુ માતાના ગુણો ઉતરી આવ્યા હતા. આપણા અસહના લોકોમાં-મુખ્યત્વે ધનવાનોમાં પોતાના પુત્ર પુત્રીઓને જેમ અને તેમ બહેલાં પરણેલા જોવાની ઇચ્છા હોય છે તેવી ઇચ્છા એમાં પણ હતી. તે ઇચ્છાનો પ્રથમ ભોગ રાધા થઈ. સાત વર્ષની વયે તો તે સાસરે ગઈ. જ્યાં સુધી તેનો સસરો જીવતો હતો અને સાસુ તથા નણ્ણદોને નવી વહુ બહાલી લાગતી હતી, ત્યાં સુધી સઘળું ઠીક ચાલ્યું. પણ વિવાહ પછી સસરો તરતજ મૃત્યુ પામ્યો, તેમજ સાસુ સ્વભાવે કડક હોવાથી બાળાને ખુબ વેદનું પડ્યું. એક બે વખત તો માતાને કહ્યું, પણ આથી કંઈયા થતા, અને રાધાનો ભવિષ્યમાં વધારે દુઃખ મળતું. તેમજ તેની માતા પણ તેને આ સ્થિતિમાં મૈત્રી મૃત્યુ પામી, એટલે દુઃખ રડવાનું સ્થાન ન રહ્યું.

તેણે પતિ ગંગારામ ન્હાનપણે લાડમાં ઉછરેલો હોવાથી. પેસા

છૂટ હોવાથી ઘણા ધનવાનોના પુત્રોને હોય છે તેમ વિદ્યા સાથે વૈદ્ય હોવાથી તેમાં સર્વ દુર્ગુણો પ્રવેશ્યા. તેમજ પિતાના મૃત્યુ પછી તો તે સ્વતંત્ર થયો. એટલે તેના દુર્ગુણો પ્રખળ થયા. માતા કે બહેનનું જરા સાંભળી તે રોક પત્નીપર વારંવાર હાથ ઉઠાવતો, રાધા જેમ જેમ સંમળણી થતી ગઈ તેમ તેમ તેને જીવન વધારે દુઃખમય-નિરાશામય બનેવા લાગી. તેને કોઈ પૂછતું તો રહેતી. કોઈ વખત હૃદય ખોલી પોતાનાં દુઃખો કોઈને કહેતી નહીં. હમણા તેની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી.

પાર્વતી રાધાના મ્હોટા ભાઈ ચતુર્ભુજની પત્ની હતી. તે ઘરમાં આવી ત્યારે દશ વર્ષની હતી પણ સ્વભાવે સુશીલ પ્રેમાળ અને બાલવામાં ચંચળ હતી. ન્હાની નહુંદ આશીલા અને સાસુ તેના પર આર શખતી તેમજ પતિ પણ ઉંમરે મ્હોટોને બણેલો હોવાથી પ્રેમથી પોતાની નવવધુને કંઈ કંઈ વાતો કહેતો. તે બાર વર્ષની થઈ ત્યારે સાસુ સ્વર્ગવાસી થઈ અને ધરનો ભાર તેના પર પડ્યો. પતિ અને ન્હાની નહુંદની મદદથી તે સંઘળું કામ કરતી. આ પ્રમાણે તે આખા ઘરનું પ્રેમપાત્ર થઈ હતી. જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ ધરની ચિન્તા પણ વધતી ગઈ. ધર સુંદર કેમ રહે, આસપાસ સ્વચ્છતા શી રીતે રહે, ઉત્તમ ઉત્તમ ભોજન કેમ કરવાં કે જેથી શ્વસુર અને પતિ પ્રસન્ન રહે એ પ્રશ્નો તે કાળજીથી અમલમાં મૂકતી તેમજ દુર-સદને વખત ખીજ સ્ત્રીઓ પેડે ગામ ગપાટામાં નહીં પણ બન્ન ગુંથણુ આદિ ગૃહકલાઓમાં ગુન્નરતી.

આશીલા હજી કુમારિકા હતી. તેનો પિતાતો તેને ક્યારનીએ પરણાવી દેત પણ કરાંચીમાં તેમને નેષએ તેણું કુંકુમ મળતું ન હતું. આથી તેના પિતાને ધણી ચિન્તા થતી. તે પોતે એક બેવાર મુંગામ

ગમેા હતો તેમજ સંબંધીઓ દ્વારા તપાસ પણ કરાવી હતી પણ હજી સધી હેને જોઇએ તેવું ધનવાન કુટુંબ મળ્યું ન હતું.

ચા૩ બાળપણથીજ ધણી દેખાવડી, મમતાળુ અને મીઠું બોલી હતી. જે કાંઈ હેના તરફ જોતું તેનો પ્રેમ આકર્ષવાની હેનામાં સ્વાભાવિક શક્તિ હતી. તેનું જન્મ નામ તો લક્ષ્મી હતું પણ નરસિંહ-બાઈના કુટુંબ સાથે પદ્મિનીનાથ નામના બંગાળી વ્યાપારીના કુટુંબનો ગાઠ પરિચય હતો. હેની પત્નીએજ બાળાનું સૌન્દર્ય જોઇ હેને ચા૩શીલાનું નામ આપ્યું. આ નવું નામ ધરમાં સૌને પ્રિય લાગતું. એટલે એજ હેનું જન્મનામ થઈ ગયું હતું. હમણા હેની ઊંચર તેર વર્ષની હતી. બાળપણના હાસ્ય મધુર હાસ્યને સ્થાને હેના મુખપર લજ્જા આવવા મંડી હતી. શરીરના અવયવોમાં પણ યૌવનરાજે પોતાની પ્રભા પ્રસારેલી જણાતી હતી. વિશાળ નેત્રોમાં નિદોષતાને સ્થાને મોહનું દર્શન થતું હતું. અલંકારો પણ તેને નવીજ શોભા આપતા હતા.

જમના, ચા૩શીલા અને રાધાના કાકા નારાયણદાસની પુત્રી હતી. હેની માતા લડકણી, કડક સ્વભાવની અને સ્વતંત્ર હોવાથી હેનામાં ન્હાનપણથીજ એ ગુણો ઉતરી આવ્યા હતા. ગામને એકને બદલે ચાર કહે ત્યારેજ ઈરતી. સુભાગ્યે પતિ પણ જરા ઠંડી પ્રકૃતિનો મળ્યો હોવાથી તે આખા ઘરપર હુકમ ચલાવતી. ગામમાં બનતા બનાવો જાણવાની અને તે વિશે ચર્ચા કરવાની તે રસિક હતી.

રાધાને આવતાંજ બોલાવનાર બાળા જમનાની દેરાણી ડાહી હતી. હેના માઆપ હેને બાળપણમાં પાંચ વર્ષની મૂકી મરણ પામ્યાં હતાં. તે બહેનની પાસે ઉછરેલી હતી. મ્હોટા કુટુંબવાળી બહેનને ન્હાની ડાહી બારૂપ થતી હોવાથી હેના લમનો વિચાર કરવા લાગી. ડાહીનો બાઈ

હૃદયચંદ્ર વિદ્વાન અને સદગુણી હતો. પોતાની બહેનના વિચારની તે વિરુદ્ધ થયો. પણ કંઈ આશ્ચર્ય નહીં. ડાહીને દય વર્ષની પરણાવી છેનો પતિ પંદર રૂપીયા કમાઈ આવતો હતો તેમ ઉમરમાં પણ માત્ર વીસ વર્ષનો હતો પણ લક્ષ પછી ત્રણ મહિનેજ તે દુષ્ટ પ્લેગનો ભોગ થયો. અને બાળા ડાહી સંસારનો અર્થ સમજી શકે તે પહેલાં વિધવા થઈ. હમણાં છેને વિધવા થયે દોઢ વર્ષ વીતી ગયું હતું. પણ હજી તે અણસમજણી હતી. જન્મના છેની સાથે વારંવાર ગુસ્સે થતી. “અમામિણી તેજ મહારા દીયરને માયાં. ત્હારા પગલાંથીજ તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત્યો.” એમ તે વારંવાર કહેતી. ડાહી જરા રડી પુનઃ દુઃખ વિસરી જતી. જે દિન સાસરીયે તો જે દિન બહેન પાસે ગુમરતી. સમાન વયની અન્ય બાળાઓને સુંદર આબૂપણો પહેરતી જોઈ તે દીન મુખે બહેનને કહેતી “જોને, બહેન આ બધી છોકરીઓ ધરણ્ય પહેરે છે, મ્હને કાં નથી પહેરાવતી ?” બહેનનું હૃદય પીગળતું—તે રડી પડતી અને બીજાવાતોમાં નાંખી એ વાત વિસ્મરણ કરાવી દેતી.

આ પ્રમાણે આ સૌની સ્થિતિનું ટુંક વિવેચન કરી આપણે આપણી દ્રષ્ટિ ફેરવીએ. હુબ દુઃખની વાતોમાં ત્રણ કલાક વીતી ગયા. રાધાને તેણી નોકર ગાડી લઈ આવ્યો. “રાધે બહેન આજ અંહિજ રહેને !”, આશીસાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“નારે બહેન ! મહારી સાસુને ક્યાં નથી ઓળખતી ?”

આશીસા શાન્ત રહી. પાર્વતી એક થાળમાં પકવાન બજામાં શાક વિગેરે લેઈ આવી. ચાર ન્હાળી બાળાઓમાં સરખે ભાગે બહેનની દરેક પાસે અડેક થાળી મૂકી “ક્યો આ વળી શું કર્યું ?” રાધા બોલી.

“ખેરું ન લાગે ! પિયરથી જન્મ્યા વિના જન્મ્યો તે.” પાર્વતીએ

હસી ઉત્તર આપ્યો.

“ હં.....હવે સમજી, ત્હમે કહી ગયા ત્હેનુંકારણ. ” ળાહી બોલી.

“ ભાભી, ખરેખર ત્હમારી રસોઇ તો અમૂલ્ય છે હોં ! જમના બોલી “ તે દિવસે શાક લઇ ગઇ તે કાકુ (જમનાના પુત્રનું નામ) ના પિતા પણ વખાણતા હતા. રસોઇ કરવાનીએ જુગતી છે બાઇ. ”

પાર્વતી પોતાની પ્રશંસા ને સાંભળી શકવાથી વાત વચમાં લાવી. પણ અમારાં “ આર બહેનની રસોઇ તો સૌથી સ્હડે. ”

“ ઓત તમારી ચંચળતા ! વાત વચમાં લાવ્યાં ? ” સૌ હસી પડ્યાં. રાધાએ જમી લીધું કે પોતાના કામગી હાથથી પાર્વતીએ તંને પાનની ખીડી ખવડાવી. નિરાશ દુઃખી રાધા ભાભીનો આવો પ્રેમ જોઈ અપાર આનંદ પામી ઘેર જવા કહી. સૌ સ્ત્રીમંડળ સાથે ઉઠ્યું. “

“ બહેન આવજો હોં ! જરૂર આવજો હોં ” વિગેરે વાક્યો બોલાવા લાગ્યાં. પાર્વતી રાધાને વળાવજા દાદર • ઉત્તરી છેક દ્વાર સુધી ગઇ. છેલ્લે રાધાના હાથમાં એક રૂપીયો મૂક્યો “ આ લે બહેન. ”

“ ના ! ના ! ભાભી. એ રહેવા દો. ત્હમારે પ્રતાપે અમારા પર હાથરની કૃપા છે. ” “ લે લે ! હું ત્હને પ્રેમથી આપું છું. ”

લજ્જા યુક્ત સ્મિત કરી રાધાએ રૂપીયો લીધો. આંખમાં આનંદ અનુ લાવી ફરી એકવાર ભાભીને બેટી પડી. “ ભાભી ત્હમે મ્હારી માતા કરતાં પણ વધારે છો. માતાનીજ ગરજ સારો છો. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

• સુભાર્યાનો સંસાર.

‘મેયો મિત્રં વન્ધુતા વામમગ્રા
સર્વે કામાઃશ્વેવધિર્જીવિતંચ
સ્ત્રીણાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચ પુંસામ્ ॥ ધવભૂતિ.

True wife! fond wife we have together stood
Through years of trials, each supporting each
Enter into the infinite Good
Thou art indeed a gift a favour from the Lord.

જાતાં કાળ ધસાઈ થાય અંગૂઠાં સંકેત લજ્જા, ભય,
ત્યારે સાર ચખાય રોષે રૂપનો તેમાં ઠંથો ને રસ;
એવો પૂર્ય અનંત નિર્ભય રસે, સનમાનને પ્રેમ ને,
લાધે વિશ્વ વિષે મહાશ્રમ વડે તે એકનો એક રે.

રાત્રીના દશ વાગ્યા હતા. અતુર્ભુજ કંઈ કામ અથ્થે બહાર ગયો
હતો; આરૂ પોતાના દિવાનખાનામાં હતી. આ ઘરમાં પાર્વતી અને
તંદેના બહેના બાળક સિવાય કોઈ નહતું. બાળક મૂલાપર સૂતો એટલે
કરતો મુઠુ હાસ્ય કરી રહ્યો હતો અને પાર્વતી આ હાસ્ય આનંદથી

સ્વર્ગાસી મ. ન. દ્વિવેદીના ઉત્કરશામ ચરિત્ર.

૧ સ્ત્રીન મન જાતાં અને પુરુષને મન ધર્મદારા પરસ્પર પ્રિય મિત્ર સ-
ચામાં સગા સર્વ કામ રૂપ ઉત્તમોત્તમ બનરાશી રૂપ અને હવિત રૂપ છે.

જેતી થોડે દૂર ઉભી હતી. સ્હામેના ખગીયાના જુઓમાંથી આવતો મીઠો પવન આનંદ સીરકાસતો. ધરમાંથી પસાર થતો હતો. ધરની પાસે પરસાળમાં પૂરું ચંદ્રની ચંદની સોનેરી ગૂંજમડી પથસાથ ગઈ હતી. આવા મનહર દેખાવ તરફ દ્રષ્ટિ કરતી પગવાર ફરી પોતાના પ્રિય આગકને જેતી ગૃહિણી આનંદમાં ઉભી હતી. ત્યાં તેનું ધ્યાન આકર્ષાયું. દૂરથી ગવાતા કોઈ સુકંઠના ગાનથી તે ખારી પાસે આવી. કંઠપરથી જીણા સ્વરથી જણાતું કે ગાનાર કોઈ સ્ત્રી હતી.

“ જઈ કહે સંદેશો મહારા શ્યામને કુમુદનાથ !

જઈ કહે સંદેશો મહારા શ્યામને.

વન વિસારી પ્રીતમ શોધવા ગઈ કાંચડડી,

બૂલી પડી માર્ગ તું ખતાવને.

કુમુદ૦

રેમહિન ધા ન જાતું પ્રેમી પ્રાણુ છોડી

પ્રેમ ધા લગાવ્યો તે રૂઝાવને

કુમુદ૦

આકાશમાં કુમુદનાથ ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો તે વખતે વિરહી હૃદયનું આ ગાન સાધાણુ રીતે લાગે તે કરતાં વધારે અસર કરક લાગતું હતું. પાર્વતી ચંદ્ર તરફ જોવા લાગી, સર્વત્ર પ્રસન્નેલી શાન્ત પ્રભા જોઈ રહી. કંઈ કંઈ ગત સંસ્કારો સ્ફુરી આવ્યા. પોતે પાણુ પતિ સાથે અગાસીમાં જેસી ગાયન માએલું તેથી પ્રસન્ન થઈ. પતિ એ પકડેલી બૂજ, પોતાની લજ્જા. છટકી જવા ઉપાય વિગેરે સ્મરણમાં સ્ફુરી આવ્યું. આ કલ્પનામાં તે એટલી તત્કીન થઈ ગઈ કે પાછળ આવી ઉભેલા અતુર્ભુજને ન જોઈ શકી. દ્રષ્ટિ ફરી પતિને પાસે ઉભેલા જોઈ લજ્જાઈ ખોલી, ‘તમે પણ જનસુસપાલું સ્ત્રીપ્યા ખરા.’

‘પણ એ શીખવનાર તો આપ પોતેજને ?’ હાસ્ય કરી ચતુર્ભુંજે ઉત્તર દીધો. પાર્વતીએ વાત ફેરવી. “આલો રસોઈ તૈયાર છે. પણ આજે મોડું કેમ થયું ?”

“એજ આપારની ખટપટ.” બાપા તો હવે એમાં વધારે ભાગ નથી લેતા એટલે કામ તો બધું આરે કરવું ને ?”

“એતો વધારે ભાગ ન લે એજ સાફ, હવે તો ભલે એ ભગવત ભજન કરે.” આલો તમે હાથ પણ ધોઈ લ્યો હું જમવાનું લાવું.

“આફ બહેન અને બાપા જમી ગયા કે ?”

“હા જી.”

ચતુર્ભુંજ પરસાળમાં નળપર હાથ પગ ધોવા ગયો. પાર્વતી રસોઈ પીરસવા રાંધણીયામાં મદ્દ. જરા વારમાં રસોઈ પીરસી આજ પાટલા મૂક્યો. ચતુર્ભુંજ જમવા બેઠો અને પોતે બાળકને લઈ ઘોડેક દૂર બેઠો. જમતાં અનેક વાતો થઈ. જમી રહ્યા પછી દમ્પતિ મૂલાપર બેઠા અને ફરી વાતો નીકળી.

“બીમજીમામાને હમણાં બહુ ખોટ મદ્દ છે, એટલે આપણા પાંચસો રૂપીયા નીકળે છે તે ત્રણસોથી પતાવવા માગે છે. વકીલ કહે છે કે-હાલો કરો.”

“પાંચસો રૂપીયા વસુલ કરતાં બસો એક રૂપીયા તો અદાલત અને વકીલોને આપવા પડે. વળી સગા માણસને અદાલતે રદવાવો એ પણ ઠીક નહીં; હું તો કહું છું કે પતાવવામાંજ સાર છે.” પત્નીએ સલાહ આપી.

“બવહારમાં એક વખત આપણે પોતા થઈ જઈએ તો બીજી વખતે વધારે ખમવું પડે.”

“ એ તો પ્રસંગ અનુસાર સઘળું થાય. ”

“ તમે સ્ત્રીઓ તો જેમાં ત્યાં દયાની વાત કરો. અમને એ ન પાસવું. ” ચતુર્ભુજ બોલ્યો. “ કોઈ વખતે દમાથી સાધીએ તો કોઈ વખતે કપટથી સાધીયે. ” “ આમાં તો દયા અને વ્યવહાર ઉભય છે. ”

ચતુર્ભુજ હાથો અને ઉપકારવશ સ્વરે બોલ્યો, “ બીજાની સલાહ લેવા કરતાં મહારા ગૃહમંત્રીની સલાહ લીધી હોત તો આટલી કડાકટમાં ઉતરવું ન પડત. ”

“ પણ એ સલાહ દેવાની શક્તિ આપનાર તો આપ પોતેજને ? ”

“ બૂલી. સંસ્કારોને સંગતિ નવું રૂપ આપે પણ ફેરવે તો નહીં. ત્યાર તો સંસ્કારોજ પવિત્ર છે. ”

“ પવિત્રને નવું રૂપ આપવાની જરૂર ન હોય. એતો આંખનીજ કૃપા કે આટલું શીખી. ” અન્યોન્યની સ્તુતિ કરવાથી ઉભય લગ્ન, પ્રેમવશ થયાં. અને ચતુર્ભુજનો હૃદયભાવ વ્યક્ત થયો. “ સ્ત્રીઓએ મહાભારત કે રામાયણ નથી લખ્યું તેમજ હૈમણે અનુપમ ચિત્રો નથી કહાડ્યાં. હૈમણે વરાણ યંત્રો કે મુદ્રાયંત્રો નથી શોધ્યા. પણ મનુષ્યને પોતાના પ્રેમભર હૃદયથી ધૈર્ય, નિષ્ઠા, શમ, દમ આદિ જે ઉદાર ગુણો શીખવ્યા છે તે અનેક પુસ્તકો ચિત્રો કે યંત્રોથી અધિક છે. ”

“ દુઃખમાં દિલ્લાસા રૂપ, સુખમાં શાન્તિરૂપ, આનંદરૂપ સંકટમાં ધૈર્યરૂપ પુરૂષના થાકેલા હૃદયને વિશ્રામરૂપ જે કોઈ પણ સ્ત્રી મ્હેં જોઈ હોય તો તે મહારી પાર્વતીજ છે. ”

પોતાના પ્રિયને મુખે પોતાની પ્રશંસા સાંભળતાં સુપત્ની લગ્નથી નીચું જોઈ રહી. મુખ છપાવ્યું.

આનંદવશ ઉપકારવશ પતિએ લેતી ભૂજલતા પકડી અને જાળામાં હાથ નાંખ્યો. પ્રિય પાઠક ! જે આનંદનું વર્ણન કરવા અમારી આ તુચ્છ લેખિની યુક્તમર્થ છે, જે આનંદનું વર્ણન કરતાં મહા કવિઓ પણ ચાક્યા છે જેને માટે અનેક આશા ભરી હૃદયો ભટકે છે તે આનંદના મહાસાગરમાં આ પ્રેમી દમ્પતિ પગવાર તરવા લાગ્યાં. સંસારના સુખદુઃખને પગવાર ભૂલી ગયાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉદયચંદ્ર.

કહત સમય બસવાન હયે નહીં પુરૂષ બસવાન
કાળો અર્જુન હુંડીયો એહી ધનુષ્ય એહી ખાન ! (લૈાકિક)
બાજીગરના રચના જેવી સમય રમત રમનારો રે,
બળ અબળ એ સમયની રચના સમય ન હતો સારો રે.

(દયાશંકર.)

પ્રાતઃકાલે એક પુરૂષ એક સાધારણ ઘરના ઓટલાપર દંતધાવન કરતો બેઠો હતો. સ્થામેના ઘરમાંથી બે જણુ આવી લેતી પાસે બેઠા અને આપણા સાધારણ નિયમ પ્રમાણે વાત ચાલી.

“ નરભોરામ ભાઈ ! તમારા ઉદયનું લગ્ન તો પાસે આવ્યું. પરત્ય તમારેજ આપવું પડશે. કે એના આપની કંઈ મિલકત છે ? ” આવનાર બેજણુ માંથી એક બોલ્યો.

“ એના આપની મિલકત છે અને મહારે પણ થોડું ધણું

આપણું પડશે. યોગમાં યોગ દોઢ હજાર રૂપિયા નેશે.”

“પણ નરભેરામલાઈ ! મ્હું સાંભળ્યું છે કે ઉદયભાઈ એ લગ્ન માટે ખુશી નથી.” આવેલા એ જણ માનો ખૂંજો આનંદજી બોલ્યો.

“ભાઈ રે ! આજનો જમાનો બદલાયો છે. જ્યાં ત્યાં મુઢરેલું આતું વધતું જાય છે. છોકરા બણ્યા કે બસ માખાપોને તો ગાંધામાંજ ગણે છે.” ત્રીજો શાંતિદાસ બોલ્યો.

“અંત્રેજી બણેલાઓમાં ધણા દૂપણો દાખલ થયા છે એમ ઉદય પોતે પણ મ્હને કહેતો હતો.” નરભેરામ બોલ્યો, “ત્હેમની પેદાશ વીશ રૂપિયાની હશે તોયે પોપાકતો લપકાદારજી નેમજી; કરકસરતો કોઈકજી જણતું હશે; આપણા જીના જમાનાના લોકોને જે વિના આવે તેવી અનેક વ્યર્થ વસ્તુઓ—સીગારેટ, ચીરટ, ચાહ, લેમોનેડ વિગેરે—વિશાં ત્હેમને પણ પણ ચાલતું નથી. પણ ઉદયમાં એમાનો એકે ફર્ગુણ નથી. તે સાદો કરકસર કરતારો અને વિદ્યા—પ્રેમી છે.”

“અરેખર ઉદયભાઈને જે કોઈ જીએ તે ત્હેના તરફ પ્રીતિજ રાખે છે. એના જેવો સ્વદેશાભિમાની, વિદ્યાનુરાગી, બળવાન નીલિવાન છોકરો આપણી અંહિની ન્યાતમાં બાગ્યેજ ખીજે. કોઈ હશે. સગપણ કરવામાં ત્હે એની સલાહ ન લીધી એ ખોટું કયું” આનંદજી બોલ્યો.

“ખીજું તે કાણુ પૂછે છે. હમણાનો વખત કેવો છે. ધનવાનને ઘેર મામા આવે ને ગરીબને કોઈ ગણકારે નહીં. સારાં સારાં ઘર પણ સ્વાર્થ જોવા લાગ્યા છે. આપણુ જે વરસ પગાળી પાની ઘસી ત્યારે માંડ કંઈક ટેકણે આવ્યું.”

“ત્હેમે ઉતાવળા ન થયા હોત તો ઉદયને તો નાતનો કોઈ સારો શેઠ પોતાની દિકરી આપત. મ્હંતો સાંભળ્યું છે કે ઉદયે મુખાઈમાં

જવાનું તો બહાનું કર્યું છે. બાકી એ તો કંઈક સટકી જવાના.”

“ શું ઉદય સટકી જશે ? ત્હમને કાણે કહ્યું ? તો તો મહેનતપર પાણી ફરીવળે ” “ શું એજ એના બણતરનું ફળ ? ”

“ મહે તો સાંભળ્યું તેવું કહ્યું છે. ”

નરસિંહરામ ગભરાટમાં ઉઠ્યો અને ઉતાવળો ઉપર ચાલ્યો. ઉદય-ચન્દ્રના માતપિતા ત્હને દશ વર્ષનો મૂકી મરણ પામ્યાં હતાં. ને ત્યાર-થીજ પોતાની મ્હોટી બહેન યશોદા પાસે રહેતો હતો. ત્હના પિતાની નિમ્લકત તો ન જોવી હતી પણ તેમાંથી ત્હનો અભ્યાસ સારી રીતે ચાલતો. મેટ્રીક થયો ત્યારે ત્રણ વર્ષ માટે વીશ રૂપીયાની સ્કોલરશીપ મળી. આની મદદથી તે વૈદક ખાતામાં દાખલ થયો.

ઉદયચંદ્ર જેમ જેમ મ્હોટો થતો ગયો તેમ તેમ ત્હની બહેન અને બનેલીની ત્હના મુગપણ સંબંધી ચિન્તા વધતી ગઈ અને ક્રો-શીશ કરત ગયા. અંતે ક્રોશીશનું ફળ મળ્યું. ઉદયચંદ્ર આ વાતથી તદ્દન અજાણ્યો હતો ત્હની કલ્પના સદીમાં તો ક્રોધ બીજી મૂર્તિ હતી. આ વાતથી તે ખિન્ન થયો. અને બહેનના ધરનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

હાહીના લગ્ન પછી તે પણ એણે આનાકાની કરી હતી પણ વખત જતાં સાન્નિધ્ય થયો તેમ હવે પણ થશે એવું ત્હના બનેલીનું માનવું હતું. પણ આ સમાચાર સાંભળી તે ગભરાયો. ગભરાટનું કારણ તે પોતાની લાજ જવાનો વિચાર હતું.

નરસિંહરામ ઉપર ગયો. ઓટલાપર બેઠેલા આનંદજી અને શાંતિ-દાસ પણ ચાલતા થયા.

“ હર ! હર ! શું ભુંડો વખત લાગ્યો છે. ઊંકરા તે વળી લગન કરવા ના કહી નાશી જાય ” નિશ્વાસ નાંખી શાંતિદાસ બોલ્યો.

“ પાણીના વેગને અટકાવવા કરતાં પણ વખતના વેગને અટકાવવો વધારે મુશ્કેલ છે. વખત જાણે અજાણે પણ પ્રોતાનું કાર્ય કરશે.”

મકરણ પ મું.

ચારુશીલા.

She walks in beauty like the night
Of cloudless climes and starry skies,
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes;

Lord Byron

મધુરી ઉપા પોતાના આનંદમય ખોળામાં જગત સમસ્ત ને રમાડી રહી છે. જગેલા દર્શનથી પ્રસન્ન થાય છે. સુનેલા નિરાંતે મીડી નિદ્રા લે છે. રોગી કે ચિન્તાતૂર પણ આ વખતે શાંત રીતે ઉઘે છે. કંચન જેવા નિર્મળ પાણીમાં કમલો દિનનાથનું દર્શન માટે આગસ મરડતા જણાય છે.

ચારુશીલા આજે વહેલી ઉઠી હતી. અને આ વખતે તે સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મથી પરવારી અગાસી પર પડેલા તુલસીના મોડને પાણી આપવા ગઇ હતી. હાથા ઉપા જેવી આકર્ષક આ બાળાનું સૌન્દર્ય કંઈ ઓરજ જણાતું. કાળા બાળને સુંદર અંખોડો, નિષ્કલંક બાલચંદ્ર પર શોભતી તિલક રેખા, તેજસ્વી વિશાળ આંખો, રમ્યમુખ લેહના તરફ જોનારનાં નેત્રોને પળવાર સ્થંભિત કરી દેતાં સુવર્ણમાલ્યા

તહેના વક્ષસ્થલપર વાસ કરવામાં પોતાનું અહોભાગ્ય માનતી હોય તેમ ફૂલી રહી હતી. કસકસી પહેરેલો કમખો અને કસુંખી રંગની ક્લીણી સોનેરી કોરવાળી સાડી તહેના મૌનદર્યમાં વધારો કરતાં હતાં. તુલસીના ક્યા-શમાં પાણી નાંખી જરા ઉભી રહી. તહેની દ્રષ્ટિ રહામેના ઘરપર ફરી. જરા નિરમી. મન વિચારમાં પરોવાયું, શરીરપર કંઈ નવીન પ્રભા પડવા લાગી. નેત્રો સતેજ થયાં. આજ સ્થાને આજ સમયે તહેણે એક વખત રહામેના ઘરમાંથી સારંગી સાથે ગત્રાતું ગાયન સાંભળ્યું હતું. ગાન-મનના રસમાં કે ગાનારના સ્વરમાં તે રમી હતી. તે વખતે તેના હૃદયમાં કંઈક નવીનતા કંઈક ચમત્કૃતિ જન્મ પામી હતી, એ ગાયનનું સુમરણ કરતાં તે જગત ને આનંદમય જોવા લાગી. પણ હમણા એ ગાયન કે ગાનાર ઉભયની ચેરહાજરી જોઈ જરા ખિન્ન થઈ, નિરાશ થઈ, બોલવા લાગી.

“ હું ન્હાનપણથી આજ એવી ઘણી ધરી મન માણતી, પણ હાય ! હીન્દુ તણે લગાટ લાખ્યા ન લેખો જાણતી.”

“ આર અંહિ શું જીવે છે ? એ મ્હારી બહેનનું ઘર છે.”

પાછળ આવી ડાહી બેસી.

“ કંઈ નહીં.” આરશીલા વિચાર નિદ્રામાંથી જાગી. ખન્ને જાણુ નિચે આવ્યા. પોતાના ભાઈની પુસ્તકશાળામાંથી એક પુસ્તક ફહારી આરશીલા વાંચવા લાગી.

“ શું વાંચો છો આર બહેન ? ” પાર્વતીએ આરશીલાને સવારે વાંચતી જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ રનેહમુદ્ર ”

“ તમે રનેહમુદ્રના કાવ્યો સમજો છો ? ”

“ કંઈક સમજાવું. ત્હમને તો મહારા બાઈ સમજાવે પણ..... ”

પણ બોલતાં ચાર શરમાઈ નિસું જોવા લાગી. પાર્વતી હસી પડી.
“ ત્હમને પણ ત્હમારા વર સમજાવશે પણ એ ‘કાન્ય’ કયું વાંચ્યો છે? ”

“ આ એક હિન્દુબાળા કહે છે. ”—ચારીશીઝા ગાવા લાગી.

મહેતો સ્નેહ દીઠો નથી, સમજાવું નહીં શું સ્નેહ

પણ આ લક્ષણ સ્નેહનું કયું તાતે સ્મરં તેહ

તેવો સ્નેહ થયો નથી મુજ તુજ પતિ સંગાત

આજ સદી મુજને ખુંચે તેજ શલ્ય મન માંજ

રહું સ્નેહમાં પ્રાણી જે હૈનો સહ સંસાર

સ્નેહી વિના સૂતો થવે થાય દેહ પણ બાર.

બાબી, શું આપણા લોકમાં બધે આવેજ સ્નેહ હશે ? ના, ના.

એવું તો ન હોય. મહારા બાઈ ને ત્હમે કેવા.....

“ બેસ! બેસ! આવી બહુ બોલી તે ક્યાંથી થઈ? ” પાર્વતી

એ હૈને વધારે બોલતાં ચટકાવી. “ આ કુમારિકા આવા વિચાર તે

શાને કરતી હશે ? આનું બવિષ્ય કેવું થશે. એ કાણ જાણે છે. જે

સસરાજીએ ધાર્યું ક્યું તો આ બિચારીનું શું થશે ? તેણી નિશ્વાસ

નાંખી મનમાંજ બોલી, ચાર જોઈતું આવા પુસ્તકમાં ન સમજે. ”

“ ન સમજાવું તો ત્હમને પૂછીશ. ”

પાર્વતી વધારે બોલવા અસમર્થ થઈ, “ આવા સૌન્દર્ય ગુણ

વય વિકસિતનો ભોક્તા ભગવાને કયા ભ્રમરને સજ્જો હશે ? જે ઉદય

સાથે લક્ષ થાય તોજ ચાર સુખી થાય, તોજ એની હૃદય અભક્ષાયા

તૃપ્ત થાય પણ ‘કુસુમ ઉદયનું થયેલું વેવિશાળ કેમ તૂટે ? ”

પ્રકરણ ૬.

ગ્રામ્ય આતિથ્ય.

એક રંગ ઉતરે સભે જ્યાં દિન બિતત જાય,
વિરહ પ્રેમ બુદ્ધિ રચે દિન દિન યોત સવાય.

આકાશ ચંદ્ર તારા કે સૂર્ય વિનાનું હતું. ન્હાની ન્હાની વાદળીઓ આકાશ મહાસાગરમાં તરતા મહવા હોય એવી કલ્પના થતી હતી. હર્વ ક્ષિતિજમાં પશ્ચિમીનાથ સૂર્ય ભગવાનનાં આગમન ચિહ્ન રૂપ ઝાંખી સૂર્ય નુંગી પ્રભાકિરણ પામતી હતી. આસપાસનો પ્રદેશ લીલા ધાસથી છવાયેલો હતો. રાત્રે પહેલાં ઝાકળથી બિન્દુઓ ધાસપર ઝળકટ કરી રહ્યાં હતાં. પ્રભાતની અંદ પવન લહરીથી જરા જરા ફૂલતું ધાસ જેનારને આનંદ ઉપજાવતું હતું. એને દૂરથી જેનારને તો આ ઉપા દેવીની રત્ન જલિત સાડી હોય એવો અભાસ થતો હતો. ખેતરના રમેવાળો-ખેડુતો સુખ દુઃખની વાતો કરતા ખેતરના એક ભાગમાં બેઠા હતા.

“ભૂંઈ” એણે પાક તો ઠીક મેંહોં ?” બેઠેલા ત્રણ ખેડુત પેઠી એક બોલ્યો.

“હા. પણ આપણે તો એનું એ.” બીજો બોલ્યો.

“આજે કંઈ પેદાશ થશે તેમાંથી કંઈ સરકારને કંઈક ધણીને અને કંઈક વાણીયાને આપી આપણે તો એવાને એવા રહેવાના. ખાવા નેટલું રહે તો મહેર મહારાજની.”

“ભાઈરે, દિન દુઃખના આવ્યા સે. હરી જેની રાખશે તેની

રહેશે.” નિશ્વાસ નાંખી ત્રીજો વૃદ્ધ પૂરપ બોલ્યો.

જીજ્ઞાસાથી આ વાત સાંભળતા લેમની પાછળ થોડેક દૂર ઉભેલા એક પૂરપે વૃદ્ધના નિશ્વાસ સાથેજ નિશ્વાસ ખેંચ્યો. “ પ્રિય ભરત ભૂમિ ! તારા ભાગ્યમાં આવું તે કેમ સંજ્યું હશે ! તારા પૂત્રો જેમણે રૂકા રેડી ધાન્ય ઉત્પન્ન કર્યું તે અન્ન માટે ટવળ અને હળરો કૌશલ્ય પર રહેનારા વિદેશીઓ એ અન્નથી કસોટી કરે. તારા સાખો બાળકો અન્ન અન્ન કરી મરણ શરણ થામ અને પ્રતિ વર્ષે કરોડો ખાંડી અનાજ પરદેશ ખેંચાઈ જાય. હરિ ! ! હરિ ! ! કેટલી બધી દુઃસ્થા ? ”

ખેડુતોનું ધ્યાન પોતાની વાતોમાંજ હતું પણ પાછળ ઉભેલા મનુષ્યે ઉચ્ચારેલા છેલ્લા શબ્દો કંઈક મ્હોટેથી બોલાયા હોવાથી લેમને સંભળાયા. ત્રણે જણુ આશ્ચર્યથી આ અજાણ્યા માણસ તરફ જોઈ રહ્યા. આ માણસની ઉમ્મર એકવીસ બારીશ, વર્ષની હોય એમ લેના શરીરના કદ અને ચહેરા પરથી જણાતું. લેનું મુખ ભરાઉ અને પાણી-દાર-તેજસ્વી જણાતું હતું. શરીરનો બાધો પણ મળ્યુત હતો. હંકામાં તે બળવાન તેવોજ સ્વરૂપવાન હતો.

મુખમુદ્રા કાન્તિમાન છતાં હમણા શુષ્ક શોકલીન જણાતી હતી. મુસાફરીનો થાક કોઈ વખતે નહીં વેઠ્યો હોય એમ જણાતું હતું. લેનો પોષાક તદ્દન સાદો હતો. સાધારણ ધોતીયું, ખાદીનું પહેરણ અને ન્હાનો કોટ, માથે શ્વેત ફેટા અને ગળામાં સાલ પડેલી હતી.

“ બાધ, તમે ક્યાંથી આવો છો ? ” એક ખેડુતે કહ્યું.

“ કરાંચીથી. ”

“ આ તરફ આવવાનું કારણ ? ”

“ ભાગ્ય ! ”

આ માણસનો આ વિચિત્ર જવાબ સાંભળી ખેડુતો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પણ હુન્નરો વાર ધન્ય છે એ પ્રાચીનતા ને, કે રંક, અજ્ઞાન છતાં ગ્રંથિ દ્વારા અતિથિ સેવા હજી નથી ભૂલ્યા. અતિથિને પૂજવામાં તેઓનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ છે. જરા વારે એક જણે કહ્યું “ ભાઈ, ચાલો આપણે ઘેર દાતણ પાણી કરો. ”

પ્રવાસી તો શું ઉત્તર આપવો એના વિચારમાં પડ્યો. ભૂખ પૂરી લાગી હતી, એટલે અનજલની ઘણીજ જરૂર હતી. સાથેજ વિચાર થયો કે પાસે કંઈ બદલો વાળવાનું સાધન નથી. સાધન થવાની આશા નથી. ”

“ કેમ શું જુઓ છો ચાલો. ” ખેડુત ફરી બોલ્યો.

“ પ્રવાસી કંઈપણ ઉત્તર આપ્યા વિના ખેડુતની સાથે ચાલ્યો. પ્રાતઃકાળે સ્મણીય વનલીલનું નર્થન કરતા કેટલેક ચાલી તેઓ ન્હાના ગામ પાસે આવ્યા. ગામનો દેખાવ આપણા સાધારણ ગામડા જેવો હતો. ન્હાના ન્હાના ઘરોની હારો હતી. વચમાં એક બજારમાં ત્રણ ચાર દુકાનો હતી. ખેડુતનું ઘર સાધારણ (ગામડાના પ્રમાણમાં) હતું. ત્હેની આસપાસ જંગલી ઘાસ અને ન્હાના ન્હાના વેલાઓ હતા. હમણા ત્હેમું ફટલાક બાલકો આનંદથી રમતા હતા. આ ઘરમાં શહેર-વાસીના ઘર જેવું કંઈ નહતું.

• પ્રવાસી ઘરની બહાર પડેલી એક શિલાપર ખેસી આસપાસનો પ્રદેશ જોવા લાગ્યો. કંઈક સાંભર્યું, કંઈક કલ્પનામાં આવ્યું. નેત્રો સજ્જ થયાં, મુખમાંથી કંઈક સંચું.

• પ્રીતિ સમાવિષ્ટ મિત્રતા એ દિવ્યરથ જગ-જનના, ત્યાગ્યા હવે તે ના મળે મુજ ભાગ્ય છે આ વનમાં.

પ્રિય પાઠક ! આ પ્રવાસીને તું ઝાળખે છે ? તે આપણી કથાનો નાયક ઉદયચંદ્ર છે. તે ગરીબ માળાપનો પુત્ર હતો. સહેરમાં હમણા ધણું કરી સર્વ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થો પોતાના પુત્રોને મ્હોટી નોકરી મળવાની લાલચે કે જીવ સુધારવાની ઉચ્ચ ઇચ્છાએ થોડો ધણો અભ્યાસ કરાવે છે, તેમ ઉદયચંદ્રના પિતાએ પણ તેને શાળામાં મોકલ્યો. બાળક અપળ અતુર અને સદ્ગુણી હતો. સ્મરણ શક્તિ અને સમજણ શક્તિ પણ સારી હતી. નવ વર્ષની ઉમરે તેણે ચાર ધોરણ પુજારાતી પૂરાં કર્યા તે પછી અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયો. પણ છ માસ વીત્યા ત્યાં તેનો પિતા સ્વર્ગવાસી થયો. તેની માતા પણ પતિ શોકમાં તરતજ મરણ પામી. બાળક ઉદય અનાથ થયો. મ્હોટી બહેનના સ્મરણમાં રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજી નિશાળમાં કસરત કરવામાં, રમવામાં, કવિતા બોલવામાં, તે અગ્ર ભાગ ભજવતો. ઘણી વખતે તે છોકરાઓની ટોળી કરી મેદાનમાં જતો. સ્વભાવે મળતાવળા હોવાથી તે સૌ સાથે ભળી જતો.

અતુર્ભુજ વર્ગમાં તેની સાથેજ હતો. તેમજ બન્ને એકજ જ્ઞાતિના અને સાથે રહેનારા હોવાથી તેમની પ્રીતિ સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ થઈ. અતુર્ભુજ ધનવાન હોવાથી શાળા માટે-અભ્યાસ માટે બેદરકાર રહેતો-વારંવાર ઘેરહાજર રહેતો. કોઈ વાર રોજબરોજ ન્હાવા ભાગી જતો તો કોઈવાર મિત્રો સાથે ફરવા નીકળી જતો. તેને આ માર્ગથી દૂર કરવા ઉદયચંદ્રે મનપર લીધું. તેને નવલ કથાઓ વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો, વિવિધ કથાઓ લાવી તેની પાસે વાંચતો. આથી અતુર્ભુજનો એ શોખ એટલો વધ્યો કે જ્યારે જ્યારે દુરસદ મળે. ત્યારે તે આવી કથાઓજ વાંચતો. પણ વાંચનની સાથે બીજી

કંઈ કસનત ન કરે તો તન્દુસ્તી બગડી જાય તેથી તેમાં પણ તે
 લેને સાથેજ રાખતો. ધીમે ધીમે લેને ઉચ્ચ નવલ કથાઓ સાથે
 પરિચય કરાવતો. હવે તે સરસ્વતીચંદ્ર ગુલાબસિંહ અને કુસુમાવલી, કરણ-
 વેંકા, અને એવીજ બીજી કથાઓ રસથી વાંચવા લાગ્યો. હલકી નવલ
 કથાઓ તરફ તિરસ્કાર છૂટવા માંડ્યો. આમ કરતાં લેની દ્રષ્ટિ સાહિત્ય
 તરફ વળી. સાહિત્યના અનેક ગ્રન્થો-કાવ્યો નાટકો મંગાવતો લેનો
 લાભ ઉદયને પણ મળતો. મૈત્રીની ગાંઠ દિનપ્રતિદિન મજબૂત થતી ગઈ.
 અતુર્ભુજ શાળા છોડી ધંધે લાગ્યો. ઉદયનો અભ્યાસ હજી ચાલુ હતો.

ઉદય વારંવાર અતુર્ભુજને ઘેર જતો. લેનો પિતા પણ આ છો-
 કરાને ચ્હાતો અને આવા શુદ્ધચરણના છોકરની સંગતમાં પોતાના
 પુત્રને જોઈ આનંદ માનતો. કોઈ કોઈ વખતે અતુર્ભુજ પોતાના મિત્રને
 પોતાની પાસે બેસાડી જમાડતો. પાર્વતી લેને ઉદયબાદ કહી બોલાવતી
 અને તે પણ લેના તરફ પૂજ્ય ભક્તથી જોતો. આ મૈત્રીમાંથી એક
 પ્રેમકથા જન્મ પામી જે માત્ર લેનાં પાત્રોજ બાણુતા હતા.

ઉદયચંદ્રનું વય એકવીશ વર્ષનું હતું. સ્વદેશ અને પરદેશના ઇ-
 તિહાસનો લેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે આર્ય
 દેશની સાંજત શારીરિક, માનસિક નૈતિક આર્થિક સ્થિતિ સરખાવતાં
 વખતે વખતે લેના નેત્રોમાંથી આંસુ આવી જતાં. આર્યદેશના પ્રાચિન
 ગૌરવનું સ્મરણ કરી તે કેટલીક વાર નિશ્વાસ નાંખતો. ગુજરાતના મ્હોટા
 મ્હોટા સામ્રાજિકો અને માસિકોમાં પોતાના લેખો મોકલી દેશીઓને
 સમય સાથે ચાલવા બળત કરતો. અને અતુર્ભુજને ઘેર આવતાં પણ
 તે વારંવાર પોતાની છગદાર મીઠી બાપામાં એ વિષયો ચર્ચતો, અને
 પોતાની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ પ્રદર્શિત કરતો.

આ વાતો અતુલેજ પાર્વતી આર સસથી સાંભળતાં. કોઈક વખતે જમનાનો પતિ શાંતિદાસ પણ આવી બેસતો. આ વાર્તામાં તે કોઈક વખતે આપણી સાંસારિક દુર્દશા, કન્યાવિક્રય, વર્ગભેદ, વૃદ્ધ લગ્ન, બાળ લગ્ન, સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા વિશે વાત કરતો અને તે વખતે ત્હેની દ્રષ્ટિ મધુર આરશીલા તરફ ઠરતી, ખેંચાતી અને જરા વિરામ શોધતી.

નવલ કથાઓ અને નાટકોમાં ત્હેણે પ્રેમ વાર્તાઓ માત્રે વાંચી કે જોઈ હતી. પણ હવે તે પોતાના જીવનમાં પણ એવું કંઈક જોવા લાગ્યો. હવે ત્હેને જીવનમાં એક સખીની જરૂર જણાઈ.

જેને માટે આપણે વિચાર કરતા હોઈએ જેનાપર પ્રેમ-શુદ્ધ-નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ રાખતા હોઈએ તો તે પણ આપણા તરફ આકર્ષાય એ કુદરતનો કાયદો છે. આર પણ હવે સમજણી થઈ હતી. સ્વાર્ભાગિક રીતે ત્હેના મુખપરથી બાળકાલની નિર્દોષતા, ઉતરી યૌવનની લગ્ન આવવા મંડી હતી. અને જાણે અજાણે ઉદયના ત્હેના તરફના પ્રેમને લીધેજ ખેંચાઈ હતી. તે પણ ઉદયને કંઈ શરમાળ દ્રષ્ટિથી જોતી. આ તરફ આ ઉભયના હૃદય અન્યોન્ય તરફ આકર્ષાયો ત્યારે બીજી તરફ અન્ય ઘટના થઈ રહી હતી.

ઉદયનો બહેન ત્હેના સગપણ માટે અનેક પ્રયત્નો કરતી. તેમજ જ્ઞાતિમાં ઉદયનું નામ પણ પ્રખ્યાત હતું; એટલે એક કહેવાતા ખાનદાન કુટુંબની છોકરી સાથે ત્હેનું વેવિશાળ થયું.

ઉદય તો પોતાના મધુર સ્વપ્નામાંજ મ્હાલતો હતો. ત્હેને આ વાતની ખબર પણ ન હતી. આ વાત સાંભળી તે ચોંક્યો.—શુસ્સે થયો. બહેનને કહેવા જેવું કહ્યું. પણ હવે શું થાય ? આરશીલાની રમણીય મૂર્તિ હવે ત્હેને સંતાપનારી થઈ. બહેન બનેલીને સુખકર વેવિશાળ

તેને દુઃખકર થયું. તેનું મન ભમવા લાગ્યું. શરીર સૂકાવા લાગ્યું. આવો વિદ્વાન બહાદુર સમર્થ વક્તા રૂઢીબળ પાસે લાચાર થઈ ગયો.

બહેન બનેલી તેના પ્રેમ સંબંધથી અજ્ઞાન હતા, અને તે તેમના પ્રયત્નથી અજાણ્યો હતો. તેમણે એની સ્થિતિ તપાસવા પ્રયત્ન ન કર્યો અને અણે તેમને સૂચના ન કરી. જેની સાથે તેનું વેવિશાળ ગોઠવું હતું તે છોકરી અજ્ઞાન, મગર અને લડકણી હતી. ઉદયના બહેન બનેલી તેના દુઃખનું કારણ આજ સમજતા.

અતુર્ભુજે પ્રથમથીજ મિત્રને પોતાનો બનેલી કરવાની ઇચ્છા પિતાને દર્શાવી હતી. પણ દય ગરીબ હોવાથી નરસિંહ બાઈએ આનાકાની કરી. અતુર્ભુજ શાન્ત અને શરમાળ પ્રકૃતિનો હોવાથી પિતાની ક્રોધને થઈ શકતો નહોતો. ઉદયના વેવિશાળ સમાચાર સાંભળી તે ખિન્ન થયો, પાર્વતી પણ દિલગીર થઈ. આરશીલા પણ વારંવાર નિશ્વાસ નાંખતી.

ઉદયચંદ્રે હવે અતુર્ભુજને ધેર જવું છોડી દીધું. પણ સંબંધ ત્યાગી શક્યો નહોતો. એતો અધિમાધિક દૃઢતર થતો ગયો. ‘ત્યાગ ! ત્યાગ !’ ને ત્યાગ ! મ્હાં કોઈ જાતથી ને જેને મ્હાં સમજતો હતો તે મ્હાં થવાની આશા નથી, અંતિમ આશા હવે ત્યાગમાંજ છે.” ત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો.

બનેલી પાસેથી મુંબાઈ જવાની રજા લીધી, અને મુંબાઈ જવા નીકળ્યો. સ્ટેશન પર વળાવવા આવનાર તેનો બનેલી નરભેરામ અને તેનો મિત્ર આનંદજી હતા. નરભેરામ તો સીટી સ્ટેશન પરથી ચાલ્યો ગયો. હવે માત્ર બે મિત્રોજ રહ્યા.

જે ભૂમિમાં તે જન્મ્યો હતો, જે ભૂમિમાં તેણે પોતાનો બાલકાલ ગીનાવ્યો હતો જે ભૂમિમાં તેના સંબંધીઓ મિત્રો, અને તેના મનની

મોહક મૂર્તિ રહેતી હતી તે ભૂમિનો—તે સર્વનો ત્યાગ કરવાના વિચારે આ યુવકના હૃદયને પીગળાવી નાંખ્યું. આનંદજીના ખોળામાં માથું નાંખી તે એક બાલકની પેઠે રડ્યો. આનંદજી આનું કંરેણ ન સમજી શક્યો, ત્હેના સંકટ વખતે ધૈર્ય આપનાર હીમતવાન ઉદયચંદ્રને આમ રડતો જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો, વિસ્મય થયો. “ પ્રિય, ઉદય, આનું કંરેણ શું ?

“ ભાઈ, મ્હારી જન્મ ભૂમિનું આ છેલ્લું દર્શન છે. ઉદય રડતાં રડતાં બોલ્યો.

“ શું તું પાછો નહીં આવે ? શાને ? શું દુઃખ છે ? મ્હને જણાવ. પ્રિય ઉદય ! એકતો આપણી જ્ઞાતિમાં કેળવણી નથી અને એક કેળવણી પામેલો—યુવાન જ્યારે આ પ્રમાણે ત્યાગ કરશે ત્યારે શું કેળવણીનાં નામને કલંક નહીં લાગે ? ”

“ ના કેળવણીને નહીં પણ અનાચારને લાગશે. ”

“ શું તું રૂઢિઓથી કંટાળી જઈ નાંશી જાય છે. ના ! ના ! એમ કરવામાં તો મ્હારા મિત્રમાં હું ખરા નૈતિક જૂગળનો અભાવ જોઉં છું. હું જાણું છું કે તું સગપણ માટે નાખુશી છે ? પણ તેનો ઉપાય છે. ”

“ હા એ ઉપાય હું સારી રીતે જાણું છું પણ આથી મ્હારા ખંડેન અને જનેવીની પ્રતિષ્ઠા ને હાની થશે. તેમજ મ્હારું ધૃષ્ટિહીન મ્હને નહીં મજે. આ સૌનો વિચાર કરી હું આ નિશ્ચય પર આધ્યો છું. ભાઈ આનંદ, મ્હારી પાછળ રડનાર કે દુઃખી થંનાર ખંડેન થશે. વિના બીજું કોઈ નથી. પણ વખત રડતાં તે શાંત થશે. હાહીને માટે મ્હારા મનમાં કંઈ અભિલાષા હતી પણ હાલતો તે એના બાગ્ય પક્ષે મૂકું છું. ”

આનંદજી આંખમાં આંસુ આણી બોલ્યો, “ તારા જેવો રસિક વિદ્વાન સન્યાસી થઈ દેશપર અન્ય સાધુઓ પેઠે ભાર થાય એતો હું માનતોજ નથી પણ આર માટે કંઈ વિચાર કયો છે ? શું તે મધુર કુસુમ કરમાઈ નહીં જાય ? ”

“ એના હૃદયમાં મહારા માટે પ્યાર છે એવું મેં અનેક વખતે જોયું છે પણ તે ન્હાની છે. તેમજ સંસારના સુખદુઃખથી અજાણી છે એટલે સમય લેતે પણ શાંત કરશે. ”

રેલગારી કેન્ટો-મેન્ટ સ્ટેશન પર આવી અટકી, બંને મિત્રો ઊંટયા.-રડયા અને જૂઠા થયા. આનંદજી ગાડી દેખાય ત્યાં સુધી પ્લેટ ફોર્મ પર ઉભો રહ્યો.-તૃપિત-દૃષ્ટિ એ જોઈ રહ્યો,

‘ ઉદયચંદ્રે દીકરી તો મુંઝાઈની લીધી હતી પણ વીરમગામ સ્ટેશન પર ઉતરી તે ગુજરાત-હિંદની ગમણીય ભૂમિનું દર્શન કરતો ત્યાંના ગામડાં અને આમ્ય લોકો જોવા મળે ચાલતા થયો, વનમાંના સ્વર લેંતોજ હતો,

પ્રિય પાદક ! હવે તારી દ્રષ્ટિ ફેરવ. જો ! ઉદયચંદ્ર શીલાપર ખેડો દત્તધાવન કરે, ,છે. સ્નાનાદિ ક્રિયા કરી રહ્યો ત્યારે ખેડુતે જમવાનું કહ્યું.

“ હે હરિ ! જગત્ ત્યજવ્યું-મહારા બાળ્યેજ ત્યજવ્યું પણ તારો કૃપા તો હતી તેથી અધિક છે. મ્હને જ્યાં જ્યાં સત્કાર થાય છે આનંદ મળે છે ત્યાં ત્યાં હું તારીજ કૃપા જોઈ છું. જય ! જય ! હૃદય સખા ! બલે જગત્ મ્હને ત્યજે-હુંજ ત્યજું પણ તારો વિયોગ ન થજો. ”

“ ભાઈ હવે આ અજાણ્યા બંટકતા પ્રવાસીની આટલી સેવા

કરી છે એ પણ મોટો ઉપકાર. મહેને જવા દો હું જમીન નહીં.”

“એમ તે થાય કે? અમે પણ વૈષ્ણવ છીએ.”

દિવ્યચંદ્ર ઉત્તર ન આપી શક્યો તે નીચું મુખ કરી કંઈ વિચાર કરતો જણાયો.

‘જમ્યાવિના ન જવાય?’ ખેડુતની સ્ત્રી ખેલી. “જમીને જરા આરામ કરી લ્યો કે થાક મટી જશે.”

ખેડુતના નિર્મળ આગ્રહથી તે ઉઠ્યો અને જમવા બેઠો. આ ઘરની સાદાઈ, અને હૃદયની નિખાલસતા જોઈ તે મનમાં જ ખેલ્યો. “ભલે મહારા નગરવાસી અંગ્રેજ ભણેલા બંધુઓ પોષાકોમાં, ઠાઠમાઠમાં, સભાઓ અને પાર્ટીઓમાં હજારો રૂપીયાનો વ્યય કરી પોતાના શિક્ષણના બલથી કે અભિમાનથી આ સાદા ગરીબ વર્ગ-ગામડીયા વર્ગને કમઅકલ કે હલકા માનતા હોય પણ, અજ્ઞાણતાની નિઃસ્વાર્થી સેવાનો મહાગુણ તો તમને આ ખેડુતના સમક્ષે. ધનવાન થાઓ વિદ્વાન થાઓ આ મહારા નિખાલસ હૃદયનાં બંધુઓ; પણ હેમનામાંથી આ ગુણ નાશ ન પામો.”

જમી રહ્યા પછી થોડો વખત રહી, ખેડુતે આ પ્રવાસીને આરામ લેવા કહ્યું. અને પોતાના ન્હાના કૂપડામાં જે સાધનો હતી તે તેની પાસે મૂક્યાં.

દિવ્યચંદ્રને આરામની જરૂર હતી એટલે તે સૂઈ ગયો. સાંજે તેને ખેડુત પાસેથી જવાની રજા માગી.

“એકજ દિવસમાં જવાય કે? એ ચાર દિન તો રહો,”

“નહીં તમારી મોટી કૃપા થઈ હવે તો જવાની રજા આપો.”

કેટલીક તકરાર પછી જવાનું નક્કી થયું. રેલ્વે સ્ટેશન સુધી પહોંચાડી

આવવા આગ્રહ કર્યો, પણ હિંદયચંદ્રે ના કહી. મહારી પાસે કંઈક સાધન હોત અને આ ગરીબ વર્ગની આવી સ્થિતિ જોત તો હૃદયને કંઈક સાહાય્ય કરી શકત પણ હાથ તો કંઈ નથી. હેના ગજવામાં મુંઝાઈનો ટીકીટ લેવાય એટલા પૈસા હતા. પોતાની સાલ લેણે ખેડુતને આપી.

ના. ના. અમારાથી એ લેવાય !

હું પ્રેમથી આપું છું ત્હમે લ્યો. આ પ્રવાસીની યાદગીરી તરીકે માત્ર આજ છે. અંતે ખેડુતે સાલનો સ્વીકાર કર્યો અને હિંદયચંદ્ર નિદાય થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

શેઠ ડગાયો.

મુંઝાઈમાં માંડવી પર આવેલી મેઘજી આનંદજીની વખાણે શેઠ પોતે અને હેના કેટલાંક મિત્રો બેઠા હતા. શેઠની ઉમર તો પચાસેક હશે પણ જુવાન થવા-દેખાડવા હેમણે ખુબ ઠાક કર્યો હતો. નીકળી ગયેલા દાંતને સ્થાને વિલયતી કૃત્રીમ દાંત શોભતા હતા. વાળ પણ અર્ધા તો શ્વેત હતા પણ કલપ લગાડી તેના કાળા કરી દેવામાં આવ્યા હતા. વસ્ત્રો પણ ખુબ બપકાદાર હતા. વીંટી, કળા અને ગળામાં દોરો એટલાં ધરણાં હતાં. સોનાની ચેન લટકતી હતી. આમ કરવાનું કારણ અનુભવી વાંચક તો સમજ્યાજ હશે કે શેઠણી તરતજ મરી ગયાં હતાં.

પાસે લેમના કેટલાક મિત્રો બેઠા હતા. એક લેમની જાનિતો પટેલ સાદા સફેદ પોપાકમાં લેમની પાસેજ બેઠો હતો. લેમની રક્ષાએ એક પુષ્ટ શરીરવાળો બ્રાહ્મણ બેઠો હતો. પટેલની પાસે શેઠનો પુત્ર ઠાઠથી શર્ટ કોલર નેકટાર્ક આદિ શૃંગારોથી સજ્જ થઈ બેઠો હતો. ખીન્ન એક બે મહેતા પણ શેઠ અને લેમના મિત્રોની વાર્તા સાંભળતા બેઠા હતા.

“આ શેઠને વળી પંચાત થઈ. બાઈ, શું કરે?” બ્રાહ્મણ ભગવાનજીએ કથાની શરૂઆત કરી.

“પંચાત એમના જવાને શી? એમને ન આપે લેમના તો અભાગ. બાઈશાહી છોડી ઝૂંપડી કાણુ પસંદ કરે?” પટેલ રતનસી બોલ્યો.

“પણ હમણાના લોકના વિચાર બદલાતા જાય છે.” શેઠ બોલ્યો. “નહીં તો મને સાંભરે છે કે જ્યારે મહારી કાઠી સ્વર્ગવાસી થયાં ત્યારે બીજેજ દિવસે કાઠને છીડી જીભ અપાઈ. એ પણ તે વખતે કંઈ મહારાથી નહાતા ન હતાં, પણ આતો ત્રણ ત્રણ માસ વીતી ગયા હજી તો કંઈ નથી થયું.”

“જમાનો બદલાયો છે જ્યાં ત્યાં છોકરાંને જીએ છે. પરધાન શેઠે પોતાની છોકરી પેલા બીખારી જેવા બાણુજીને આપી.” રતનસી બોલ્યો.

“વખત શું નહીં કરે, એ નથી કહેવાતું. આગળના ધર્મ કર્મ રહ્યા છે ક્યાં? બ્રાહ્મણ અને દેવ પૂજન પણ હવે તો સ્ત્રીઓમાં રહી છે.” ભગવાનજી બોલ્યો.

“એક વાત છે જો કરો તો.” રતનસી બોલ્યો; “નારાયણજીના મુશીયાઈ બાઈ જરસિહ કરીને કરાંચીમાં છે. લેમની દીકરી મંદર વર્ષેની

બેઠી છે. નારાયણજી પોતે લોભી છે એમને જો કંઈ આપશો અને એ કરાંચીમાં લખે કે, જે માંત્રીશ વર્ષના બીજવર છે તો જરૂર આપનું કામ થાય. ”

“ નારાયણજીને હું સારી રીતે ઝાળખું છું. વળી મ્હારીં લાભી ત્હેની માની બેનપણી છે એટલે એને સમજાવવો તો ઠીક થશે. અને પૈસા આપવામાં તો ક્યાં મ્હારી ના છે. ” મેઘજીશેઠ હીંમતથી બોલ્યો.

“ હા એ રસ્તો સૌથી સરસ. કરાંચીમાં શું જાણુશે ? ”

એટલામાં બહારથી એક પટાવાળાએ આવી શેઠના હાથમાં એક કાંડે મૂક્યો.

“ ક્યા હય ? ” શેઠે પટાવાળાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હયતો કાંડે શેઠ. ” પટાવાળાએ યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો.

“ પણ કયકા હય ? ”

“ રકુલકે જલસેકા. ”

“ કીતને બજે જલસા હય. ”

“ રાતકુ નવ બજે. ” પટાવાળો ચાલતો થયો.

“ શેઠનું ગામમાં માંન કેટલું છે ! જ્યાં મ્હોટા મ્હોટા ઇંગ્રેજ અમલદારો મુખ્યાધના મ્હોટા શેઠીયા અને વિદ્વાનો આવશે ત્યાં શેઠને પહેલી ખુરશી મળશે. ’ રતનસી બોલ્યો. વાતોને વાતોમાં નવ વાગ્યા. શેઠે વચ્ચે બદલવા માંડ્યા. અને ગાડી બોલાવવા માણસ મોકલ્યો. સવાનવ વાગે શેઠ અને રતનસી ગાડીમાં બેઠા. ગાડી ઘડઘડ કરતી બોરીબંદર સ્ટેશન તરફ ચાલી. ત્યાંથી મેઘાન તરફ થઈ થોડેક દૂર જઈ એક મકાન પાસે અટકી. ત્યાં બે વૈજ્ઞ જણ પરાણાઓને માન આપવા ઉભા હતા. શેઠે ઉતરી તેમની સાથે હાથ મીલાવ્યા અને

અંદર દાખલ થયા. વિશેષ ખુશીઓ ગોઠવી હતી પણ તેમાંની ઘણી ખરી-પંદરેક ખાલી હતી.

“ હજી લોકો નથી આવ્યા ? ” શેરે અંદર દાખલ થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ એતો હવે આવશે. વખત થાય છે. ”

“ સ્કુલનો ધનામ આપવાનો મેળાવડો રાત્રે હોય કે ? ”

“ જી હા, આ રાત્રીશાળા છે. અને સાથે ટી પાર્ટી પણ છે. ”

“ પણ અમે ટી પાર્ટીમાં ભાગ નહીં લઈએ, અમે વૈજ્ઞાનિક છીએ. ”

“ તમારા માટે પૂરેપૂરી ગોઠવણ કરી છે. ”

શેરે અને રતનસીને સુંદર આસનો પર બેસાડ્યા. થોડો વખત થયો કે અંદરથી રસોઈયાએ કહ્યું “ શેરે આહ તૈયાર છે. ”

“ ચાલો મેઘજી ભાઈ ”—સ્વાગિત કરનારાઓ પૈકિ એક બોલ્યો.

“ પણ હજી ખીજું કોઈ નથી આવ્યું. ”

“ એતો જ્યેમ જ્યેમ આવતા જશે તેમ તેમ પીતા જશે. ”

કહેનારે અંગરખું આદિ ઉપરના વસ્ત્રો ઉતારના માંડ્યા. તહેને જોઈ રતનસીએ પણ તેમજ કર્યું. મેઘજી શેરે ઘરમાં તો ચાહ પીતાં વસ્ત્રો નહોતા કહાડતા પણ અહીં ફરજ પડી. સૌ મંડલ અંદર દાખલ થયું ત્યાં જમીનપર પંદર વીથ પાટલા પડ્યા હતા. દરેક પાટલા પાસે અકેક ચાળીમાં એક ખાલો ચાહ અને બે પૂરીઓ મૂકેલી હતી. સૌ પીવા લાગ્યા. પી રહ્યા એટલે રસોઈયાએ સૌને અકેક પાન પટી આપી. પછી બહાર આવી ત્રણે પહેરવા લાગ્યા. તરતજ ઘરઘણી પૈકિ એક આશ્ચર્યથી ચારે તરફ જોતો બોલી ઉઠ્યો, “ મહારી ઘડીઆળ

નથી. કોઈ આવ્યું તો નથી ? ” આ સાંભળતા શેઠનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. તે તત્તપાપડ ઘૂંટી વસ્ત્રો જોવા લાગ્યો. હેના તો બટન ઘડીઆળ ચેત, અને રૂપીયાનું પક્કીટ સાં ગુમ થઈ ગયાં હતાં. મ્હોડું શીઠું પડી ગયું. ખીજાએ પણ પોતપોતાના વસ્ત્રો તપાસવા માંડ્યા ને સૌએ કંઈને કંઈ ગુમ થવાની ફરીયાદ કરી.

“ ચાલો પોલીસને નોટીસ આપીએ ” એક જણ બોલ્યો.

“ આમાં તે પોલીસ શું કરે ? ” ખીજાએ જવાબ વાળ્યો. અમારીજ ભૂલ કે માણસ બેસાડ્યા વિના અંદર ચાલ પીવા ગયા. આજે કામ મોકુફ રાખવું એજ વધારે સાફ છે. મી. મેઘજીભાઈ, અમારી એકરકરી માટે હમને ખમવું પડે એ દિલગીર થવા જેવું છે.” મેઘજી શેઠ મનમાં તો બળ્લા કરતો હતો, પણ ઉપરથી બોલ્યો, “ ના. હમે જાણી જોઈ એટલુંજ કર્યું છે.”

“ ચાલો ત્યારે ખીજું શું ? ” એમ કહી એકજણે ચાલવા માંડ્યું. ખીજાને હેની પાછળ ચાલ્યો. શેઠને પણ આખરે ચાલવાની ફરજ પડી. ગાડી બહાર ઉભી હતી હેમાં બેસી ધર તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં રતનસીને કંઈ યાદ આવતાં ગાડી ઉભી રખાવી કહ્યું; મેઘજીભાઈ એ સોનેરી ટોળીના તો ન હોય ? ચાલો પાછા જોઈ આવીએ.”

શેઠને પાછી શંકા થઈ ગાડી પાછી એજ સ્થાને આવી. ત્યાં કોઈ નહતું. ખુરસીઓ, ધરમાંના પાટલા કે કોઈ માણસ દ્રષ્ટિએ પડ્યું નહીં. ધરના માલિકને ખૂબ્યું તો તેણે જવાબ દીધો કે આજેજ કોઈ રહેવા આવ્યા હતા. પોલીસને ખબર આપવી એતો મૂર્ખાઈ જમ જાહેર કરવા જેવું હતું. તેથી શેઠ શાન્ત થઈ ધર તરફ ચાલ્યા. વખા-
રમાં દાખલ થઈ ગાદિએ બેઠા કે એક છોકરે હેના હાથમાં ચીઠી

મહી. તેમાં શું હતું !

“ વય જેની વૃદ્ધ થઇ છે પણ વિચારો જેના વૃદ્ધ થયા નથી, ખાલ જેના શ્વેત છે પણ ખુદ્ધિ જેની શ્વેત નથી. વસ્ત્રો જેનાં કીમતી છે પણ મન જેનું તુચ્છ છે તે આ જગતમાં જીવ્યો ન જીવ્યો ખરાબર છે. ”

પ્રકરણ ૮ મું.

આરોગ્ય-આશ્રમ.

મુલાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ તે કીસ્મત !

તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! દુર્પાધિ બેવડી કીસ્મત !

મણિલાસ.

સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી । હું જ્યાં ખુશી તે હું કરું !

‘ શું એ હતું શું આ થયું ? ’ એ પૂછશો કોઇ નહીં !

કલાપી,

હૃદયચંદ્રના ભટકવાનું કારણ લક્ષ નહીં કરવા અને તે મનોહર
મૂર્તિ જેને જોઈ તે વિદ્વલ બની જતો લેનાથી દૂર રહેવા હતું, જ્ઞેન
અને અન્ય આજ્ઞા જનોને દુઃખ સાગરમાં ફાળાડી લેમની નિદ્રા કરાવી
તે લક્ષથી તો દૂર રહી શક્યો. પણ પ્રેમ ભાવનાથી દૂર ન થઇ શક્યો.
ઐશ કષ્ટ ન સુને ખતિયાં જળતે ખતિયાં રસ પ્રેમ પિવાયો;
યા રસના કષ્ટ ઝોર ન જેવત નામ પ્રણીન પ્રણીન પદાયો;
યા મન ઝોર ન ચાહત હું જળતે મન આપહિ કેસે મિલાયો;

નેન કદ ન નિહારત હું જમતે મુખચંદ્ર જેસો દરસાયો. ૧

તેના કન પ્રિયતમાના મધુર વાગ્મેની સ્મૃતિજ સોષતા હતા. રસના તેજ પ્રિય નામનું નાષ જમતી હતી. મન એજ ઝંખના કરતું; નેત્રા એ પ્રિય મૂર્તિ નિહાળવા તકપતા; સ્વપ્નમાં તે રમ્ય મૂર્તિ તેની મનોમય સૃષ્ટીમાં બમતી; જાગૃતમાં તેની વિચાર સૃષ્ટીમાં ફરતી. શરીર દિનપ્રતિદિન સૂકવા લાગ્યું. પોતાના દુઃખનું કારણ તે પોતાનેજ જાણતો. જો મહે આ વાત અતુર્ભજ કે પાર્વતીને જાહેર કરી હોત, થશાદને સર્ગપણ કરવા ના કહી હોત, તો આવું પરિણામ આવવા ન પામત. “ મહારીજ મૂર્ખાઈનો હું ખોતે ભોગ થયો. આવીને આવી ચિન્તામાં •તેનું શરીર બગડી ગયું તેમજ મુખાઈની આબોહવા માફક ન આવી •બેથી•તે બીમાર પડ્યો. તેના સમ્બન્ધીઓ ધણા હતા પણ તેમને ત્યાં જવા તેમની ઇચ્છા ન હતી. આથી તેને આરોગ્યાશ્રમ શોધવાની જરૂર પડી. અંતે તેને આરામ આપનાર સુખ દુઃખની એ વાતો સાંભળનાર દુઃખમાં દિલાસો આપનાર કાણ હતું ?

રાત્રીના દસ વાગ્યાનો સમય થયો. દર્દીની ઓરડીમાં એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો. પથારીમાં હમણા તે આમ તેમ આજોટતો હતો. આજ સુન્ટે તેની પસિ કોઈ ભૈયો આવ્યો હતો અને તેની આવી સ્થિતિ જુમ થઈ વિગેરે માટે અનેક પ્રશ્નો કર્યા હતા. આ કેમ આવ્યો હશે ? કેણે મોકલ્યો હશે ? એ પ્રશ્નો તેના નબળા મગજને બમાવી દેતા હતા. પોતાના અંતને પાસે જોઈ ત્રિયોગ-શોકના વિચારો થાય તેના વિચારો તેને થવા લાગ્યા. ક્યાં હું અને ક્યાં સંબંધી જનો ? જરા વ્યાધિ થતાં પણ અનેક જન આશ્વાસનમાં રહેતા એ સ્થિતિ

અને ક્યાં આ રડી રડી મરી જાઉં તોપણ કોઈ પાસે ન આવે એ સ્થિતિ ! ખરું છે કે.

“ કોઈ દિન અમૃત અહાર કોઈ દિન લેખી^૧ બાણ
કોઈ દિન પલ્લુ પાય કોઈ દિન ચ્હડવા વાણ^૨
કોઈ દિન સુંદર સેજ કોઈ દિન જૂપર પલ્લુ.
કોઈ દિન વિવાહ હોય કોઈ દિન દુઃખથી રલ્લું,
કોઈ દિન રણવું રીઝથી કોઈ દિન ખોવા દામને,
સામળ હિંમત ન હારીયે સંભારી શ્રી રામને.

કદિ ચ્હડવા સુખ પાલ કદિ શેર ભાર ઉચકીયે,
કદિ ભોજન બહુ ભાત કદિ અન્ન વિના અટકીયે,
કદિ પંચ પોષાક કદિ કૈપીન ભર જઈએ,
કદિ સેવક નિજ સાથ કદિ કિંકર, પણ થઈયે,
કદિ આપ સદાવ્રત આપિયે કદિ આપણુ કર ઓડીયે,^૨
સામળ કે' સ્મરી રામને છત હિંમત ખવ ઓડીયે.”

છાપ્યની છેલ્લી પંક્તિ બોલતાં ત્હેને સ્વાર્ભાવિંક સંતોષ જણાયો, અને શ્રદ્ધાથી રામનામ જપવા લાગ્યો. થોડો વખત આમ ગયો. જરા આંખ મિચાઈ પણ પાછી ખાંસી આવી નિદ્રા ઉડી ગઈ. વ્યાધિ વખતે મૈયંની પાસે એસનારી માતા યાદ આવી. આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી રહી. જરામાં જ્હેન થશેદાની હાથા-મૂર્તિ પાસે આવી કહેવા લાગી, ઉદય, જ્હાલા ઉદય ! શું તું કર છે ? ના. મ્હારો બાધ કર તો ન

હોય પણ ત્હને આમ નાશી જવાની ભુદ્ધિ કેમ સુઝી. ” ઉદયચંદ્રનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. હમણાજ તાર કરી બહેનને બોલાવું, એવો વિચાર થયો. ત્યાં સહામિની જગ્યાથી કોઇ છોકરાની કવિતાએ ત્હનું પ્યાન ખેંચ્યું.

પ્રભુને ગમે તે સમે સૌ સહેવું
રાદા રાજી રાજી હૃદયમાં રહેવું.
કદિ દુઃખથી હામ હૈયે ન હારો
ધણ કષ્ટ કાલે ધણું ધૈર્ય ધારો.

પુનઃ ધૈર્યનું દર્શન થયું. શાંતિથી રામનામ જપતો સૂઇ રહ્યો. આંખો મિચ્યાઇ. યશોદાની આશ્વાસકમૂર્તિ ત્હેની પાસે આવી ત્હેનું માથું પોતાના બોળામાં લઇ બેઠી. આ શાંત સ્વપ્નમાં તે થોડો વખત પડી રહ્યો—ઉઘવા લાગ્યો. જરા વારે જાગ્યો. ત્હેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ત્હેનું માથું એક શાંત મુખવાળી, સાદા પોષાકવાળી સ્ત્રીના બોળામાં પડ્યું હતું. શું તે યશોદા હતી ? કે કોઇ આશ્વાસક દેવી હતી ? શું ત્હેનું સ્વપ્ન સાચું હતું ? તે આશ્ચર્યથી આ શાંત મૂર્તિ તરફ જોઇ રહ્યો ત્યાં ત્હેના મુખ કેમલમાંથી શબ્દામૃત ઝળ્યું.

“ભાઇ, નિરાંતે સૂઇ જા.”

• આ એકજ વાક્યે હર્દીના મનમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો.—આથી ત્હેને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું.

“ ક્ષુધા કે તૃપ્તિ જણાય છે ? ”

“ ના. મુદલ નહીં. ”

“તહમારા કોઇ સંબંધી છે ?” આશ્વાસક સ્ત્રીએ હેને શાંતિથી પ્રશ્ન કયો.

“ છે. પણ..... ”

“ હેમને પત્ર કેમ નથી લખતા ? ”

“ દેવી ! પત્ર કોને લખું ? શું લખું ! સુખનું ચિંતન કરવાથી— શાંતિની ઇચ્છા કરવાથી તો હુઃખ નૂતન રૂપે પ્રકટ થાય છે. દૂર જતાં પાસે આવે છે. હવે તો પત્ર પણ નહીં લખું ને વૃત્તાન્ત પણ કોઇને નહીં કહું. હવે તો રડીશ ને આ હુઃખી જીવન પૂરું કરીશ. ” ઉદ્વેગથી બોલતાં હેના નેત્રોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. અને દેવીના બોળામાં માર્યું મૂકી ખુબ્બ રડવા લાગ્યો.

આ માણસને હૃદય ઔષધિની જરૂર હતી. એમ જાણતાં આશ્વાસક સ્ત્રીએ હેને એ વાત પરથી ઉતારી નવી વાર્તા કહાડી. “ ભાઇ, તહમે શાંત રહો, ઇશ્વરની 'કૃપાએ તહમે સારા થશે ને ઇચ્છિત મેળવશે. ડૉક્ટર મ્હને કહેતા હતા કે તહમારી તબીયતમાં સારો ફેરફાર થતો જાય છે. ”

પણ દેવી, તહમે કોણુ છો ? આહિં ક્યારે આવ્યા ?

તહમે આરોગ્ય થઇ જાઓ પછી તહમને સર્વ વૃત્તાન્ત કહીશ.

મોડી રાત સુધી આ સ્ત્રી દર્દી પાસે બેસી રહી. અને જ્યારે હેને શાંત નિદ્રા આવી ત્યારેજ ધીમે રહી ઉઠી દૂરવાજો પૂર્વની ' પેડે બંધ કરી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૯ મું.

સરલા દેવીનું વૃત્તાન્ત.

‘Dear woman is the dream of life,
Adorned with every winning art;
As mother daughter sister wife,
She melts the soul, she charms the heart.

સાંજનો વખત છે. બંગાળાની ધાસવાળી વૃક્ષોવાળી ભૂમિપરથી અગ્નિવાહન ઘણાટ કરતું ધુન્નના ગોટેગોટા ઉરાડતું આલ્યું જાય છે. મુંસાદરે બારીઓમાંથી આસપાસનો પ્રદેશ જોતા જણાય છે. વાહન એક સ્ટેશનપર અટક્યું. ઉતારો આપી કોઈક કોચમાં બેસાડી ક્યાનો નાયક ઉદયચંદ્ર અને તેણે આશ્વાસન આપનારી સ્ત્રી આદિ ઉતર્યાં. ઉદયની તંદુરસ્તી હાલ ધણી સુધરી છે.

“આદિથી આશ્રમ લગભગ દશ માઈલ દૂર છે. રાત અહીં સવારે નીકળીશું,” તે સ્ત્રી બોલી.

દ્રષ્ટા પધારી વિગેરે મળુરને આપી આ બન્નેજણ સ્ટેશન-કમ્પાઉન્ડની બહાર આ-આ સ્થામેજ એક સુંદર ધર્મશાળા હતી તેમાં સામાન ખૂટાવી પોતે જનજમ બીછાવી તેપર બેઠા. આ સ્ત્રીનું નામ સરલા.

૧ વડાલી છે રમણી-પ્રેમદા સ્વપ્ન જીવનનું સુખદા

માયા મોહક ને સહુ જે, જે પ્રત્યેકથી ભૂષિત તે

માતા દુહિતા ને ભગિની, પત્ની આદિ રૂપ બંની

ઓગાળે હર-અંતરને મંત્રે છે મન મંદિરો. (ચાંદવ).

દેવી હતું તે સ્વભાવે સરસ હતી. ઉદયને પ્રથમ જોયો ત્યારથીજ તે
તહેનાપર માયા રાખવા લાગી અને અંતઃકરણથી તહેની સેવા કરવા
લાગી. આ પવિત્ર સ્ત્રીના પ્રતાપે કે તહેના ગત જન્મના ધર્મને પ્રતાપે
ઉદયચંદ્રની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. ડોક્ટરે તહેને હવા બદલવા જવાની
સલાહ આપી. સરલા દેવીએ તહેને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. આ
દુઃખી પુરુષને તો તેજ દિવાસા રૂપ હતી. એટલે ઉપકાર સહિત
આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. એજ કારણે તેઓ અહીં આવ્યાં હતાં.

ઉદયચંદ્ર સાથે તહેનો આવો ગાઠ પરિચય હોવા છતાં પોતાનું
વૃત્તાન્ત તહેને કહ્યું નહતું. આ વખતે આતુર ઉદયે આ સહગુણી સ્ત્રીનું,
વૃત્તાન્ત જાણવાનો અવકાશ લીધો. “ દેવી, આજ મ્હને ત્હમારું વૃ-
ત્તાન્ત કહો. ”

“ જગતમાં દરેક જણ-જીપડીમાં રહેનાર બીખારીથી તે મહેલમાં
રહેનાર રાજા કે શ્રીમંતજન સુખને માટે મથે છે. પણ એક ધનવાન
મોડી રાત સૂઈ ખીજાનામાં આજોટ્યા કરે છે. અનેક ચાકરો તહેની
સેવામાં ઉભા છે. અનેક આનંદદાયિની વસ્તુઓ તહેની પાસે છે છતાં
શોક દુઃખ કે વ્યાધિથી તહેને નિદ્રા નથી આવતી. અને કહે છે કે,
આટલું ધન આટલું ઐશ્વર્ય છતાં સુખ તો સ્વપ્ને પણ મધૂરી. ’ તહે-
નીજ સ્થામે કોઈ ખેડુત રહે છે. જેને રાતે પુરં આવવાનું પૂણું નથી
મળતું હતાં સુખે નિદ્રા લે છે. તો સુખનું કારણ શું? ધનવાન હમેશાં
સુખી હોય તેમજ નિર્ધન દુઃખી હોય એવો કંઈ નિયમ છે? બાહ્ય
ખર્ચે જોતાં જગત સ્થિતિ આવીજ છે. ”

“ કાચા તંતુ તણો તણો સંસાર છે સાંધીયે સાત ત્યાં તેર તટે,
શરીર આરોગ્ય તો યોગ્ય સ્ત્રી હોય નહીં યોગ્ય સ્ત્રી હોય ખોરાક ખૂટે,

હોય ખોરાક તો નહોય સંતાન ઉર હોય સંતાન ત્રિપુ લાજ હુંડે,
સર્વ તો સુખ કદિ હોય દક્ષિણ કહે સમીપ સંબંધીનું શરીર છૂટે.

“ ભાઈ, એક વખતે હું પણ એક મહા દુઃખી સ્ત્રી હતી. પણ
ગુરૂ ભગવાને મ્હને દુઃખનું એક ઉત્તમોત્તમ ઔષધ આપ્યું અને તેથી
આજે હું પરમ સુખમાં છું. ”

“ આપના ગુરૂદેવ ક્યાં છે ? હું પણ ત્હેમના દર્શન કરી કૃતાર્થ
થવાઈશું છું. ”

“ ત્હેમની પાસેજ આપણે હમણા જઈએ છીએ. ”

ઉદયના મુખપર આનંદ ઝળકી રહ્યા. વાર, પછી શું ?

મ્હારા પિતા જંગાળના પ્રખ્યાત બોઝ કુટુંબના હતા. તેઓ
વિદ્વાન હતા અને જંગાળમાં એક સમર્થ વક્તા અને દેશભક્ત ગણાતા
હતા. ત્હેમણે એક સુપિતાને છાત્રે તેમ ઇંગ્રેજ સંસ્કૃત જ્ઞાન આપ્યું.
તેમજ મ્હારી માતા પણ સદ્ગુણી હતાં. આપણા દેશમાં એવી મા-
તાઓ ભાગ્યેજ હશે. એમણે પોતાની બુદ્ધિ અને માનસિક શક્તિઓથી
મ્હારામાં સદ્ગુણના સંસ્કારો રોપ્યા. ભાઈ, મ્હારી માતાનું સ્મરણ
થતાં હમણા પણ બહુજ દીલગીરી થાય છે. ને ખરેખર ત્હેનું મુખ
દયામણું બન્યું. ”

પદ્મ વર્ષની પુખ્ત વયે મ્હને એક ત્રેવીશ વર્ષના વિદ્વાન
ત્રેન્નયુએટ સાથે પરણાવી. આપણામાં પિતાનો વારસ પુત્રજ ગણાય
છે. યુરોપમાં પુત્ર પુત્રીઓનો હક સરખો છે. મ્હારા પિતાએ દાયજીમાં
મ્હને સાફ ધન આપી પુત્રી તરફનો પોત્તાનો પ્રેમ જગજગદેર કયો.
મ્હારા પતિ પ્રેમી, ઉદાર અને દેશવત્સલ હતા. તે મ્હને અનન્ય પ્રેમથી
મ્હાતા અને હું પણ ત્હેમની સેવા કરવામાંજ જીવનનું શ્રેય માનતી.

મહારા મા બાપ મહારું જીવન સુખી જોઈ આનંદ પામ્યા. અને એ આનંદ કામમાંજ મહારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. મહારી માતા છ માસ પછી કાશી જઈ જીવનનો શૈષકાળ ભક્તિમાં પાળેલા લાગ્યાં. પિતા માતાના આવા વિયોગથી હું ખિન્ન થઈ વારંવાર રોતી, પણ મહારા પ્રાણુ તે વખતે મહને પાસે બેસાડી લાંગડેલાની કવિતા ગાઈ ધૈર્ય આપતા.

“Life is real life is earnest
And the grave is not its goal
Dust thou art to dust returneth
Was not spoken of the soul.
Not enjoyment and not sorrow,
Is our destined end or way
But to act that each to-morrow,
Find us farther than to day.”

કવિતા સંપૂર્ણ થતાં સરલા દેવીની આંખમાંથી ડળડળ અશ્રુ પડવા લાગ્યાં તે વધારે ન બોલી શકી. “ભાઈ, ભાગ્યનો કોણ જાણે દેવો ન્યાય છે કે દુઃખપર દુઃખ આવ્યાજ કરે છે.” જસ બાર રહી અશ્રુ હુંછતી સરલા બોલી, “મહારા પ્રાણુનાથ પણ સ્વર્ગવાસી થયા. મહારી માતા મહને દુઃખમાં દિલાસો દેવા આવ્યા પણ એ દુઃખનો તે પોતેજ ભોગ થયાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં આ દુઃખથી તહેમનું શરીર વ્યાધી પ્રસ્ત થયું અને થોડા સમયમાં સ્વર્ગવાસી થયાં. મહે આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરવા વિચાર કર્યો. તો પણ એક વર્ષ તો દુઃખમાંજ ગુજરવું પડ્યું. મહારા સાસરીયા તરફના ધણા સંબંધીયો મહને આશ્વા-

સન આપતા, હેમજ મહારા બાઈની સરકારી નોકરી હેવા છતાં મહારી પાસે વારંવાર આવતો, એક વર્ષ પછી હું મહારી સાસુ સાથે યાત્રા કરવા કાશીમાં ગય ત્યાં મ્હને એક સાધુ મળ્યા, હેમને જોતાંજ મ્હને ભાવ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. હેમણે મહારં દુઃખી સુખ જોઈ કહ્યું 'ખેરા, તું દુઃખી જણાય છે.' હું દુઃખથી ખોલી ન શકી પણ રડી મડી, "હું સાધ્વી છું," હેમણે કહ્યું "અને તારા જેવી સાધ્વીઓ તો જો સુખ અને કીર્તિ શોધવા મથે તો અવસ્ય શોધી શકે-પ્રાપ્ત કરી શકે."

"પિતા, કીર્તિ કે સુખની મ્હને આવસ્યકતા નથી મ્હને તો કુકુખાશુનો માર્ગ બતાવો." આ સાંભળી હેમણે મ્હને આ મહામંત્રનો બોધ કર્યો, 'દુઃખીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ માર્ગ છે કે તેણે પોતાના દુઃખી ભાઈ જુદેનોને સુખી કરવા યત્ન કરવો. સાધુ થઈ રખડવાથી કંઈ સાધના થતી નથી. તેમજ કદાચ જો સત્યશ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તો પણ જગતનું કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. યુરોપમાં અનેક વિધવાઓ અનેક કુમારિકાઓ, વતો ગ્રહણ કરી માંદા કે ગરીબની સેવામાં, સ્ત્રીઓને કે બાળકોને શુદ્ધ શિક્ષણ આપવામાં, પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. આર્ય દેશમાં તારા જેવી સાધ્વીઓનો એ કામ કરે. તો દેશને એનેકધા લાભ કરી શકે. ખેરા, ઈશ્વર એકજ છે અને આ જગત તેની સંતતિ છે. આપણાથી બની શકે તેટલી તેની સંતતિ સેવા કરવી એ ઈશ્વર સેવા કર્યો બરાબર છે.'

એજ મહારા ગુરુ દેવ, એમનાંજ આશ્રમમાં આપણે હમણા જઈએ છીએ. હમને પણ દુઃખી છો, તેથીજ એ મહારા પૂજ્ય ગુરુદેવ પાસે આપને તેડી જઈ છું.

બહેન સરલા ત્હમે એકે ખરા તપસ્વિની છો. જન સેવા એજ મહા તપ છે એજ મહા યજ્ઞ છે, ત્હમને જોતાં મ્હને ભાવભૂતિનો એક શ્લોક યાદ આવે છે.

ત્રિલોકીમહાગુર્યામવનિ લલોલેન શિરસા

જગદ્વન્યાં દેવીમુષસગિવવન્દે ભગવતીમ્ ॥^૧

આ શ્લોક બોલી ઉદયચંદ્રે પોતાનું માથું દેવીના પગપર મૂક્યું.

દેવીએ ભાવપૂર્વક બને હાથે ત્હને ઉઠાડ્યો. “ભાઈ પ્રેમ આપણને એક બીજા પાસે દાન કરે છે. ત્હમે સાધુ છો એટલેજ મહારામાં સાધુતા જુઓ છો. બાપી મ્હં તો મહારા કર્તવ્ય સિવાય અધિક કંઈ નથી કયું.”

“પણ દેવી હજી મહારી એક શંકા છે. આપ મહારી પાસે રાત્રે કેવી રીતે આવ્યાં.” “મુંબાઈની એ હોસ્પીટલના ડૉક્ટર મહારા કાકા છે. ત્હમને મળવા હું આવી હતી. વ્ય્યાધી અસ્ત જનોને જોવાથી આપણને ધમિર તરફ આપણે આરોગ્ય હોવાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તન્દુરસ્તીની કીંમત સમજાય છે. આવીજ ધારણાથી હું દર્દીઓનો ઓરડા જોવા નીકળી. ત્હમે રૂબરૂમાં માત્ર ચશોદા વિગેરે શબ્દો લવતા હતા તેથી ત્હમારી પાસે આવી બેઠી.”

આ વિગેરે વાતોમાં રાતના નવ વાગવા આવ્યા. બોજૂન લઈ ઉદય પોતાની પથારીપર સૂતો. સરલા દેવીનું પૂતાન્ત, ત્હંના ગુંડણ આ દુઃખી પ્રવાસીની દ્રષ્ટિ પાસે તરવા લાગ્યા. ત્હંમના દર્શન મારે ઉત્સુક બન્યો. સરલા દેવી પોતાને માટે રૂબેલા બીજા ખપડમાં ચાલી ગઈ.

૧ નવ્ય લોક હર મંથન કરતા વન્ધુ વળી સૌ ત્રિશ્વને,

હે ઉષસ દેવી સગાન ભગવતી વન્દુ ભૂમિ શિશુ નામિને (મ. ન. દ્વિતીય)

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નરભેરામની વ્યથા.

જો મતિ પીછે ઉપજી સે માત આગે હોય.

ચક્ષા જાય વેકુંઠ મેં પક્ષા ન પકડે કોય.

ઉદયચંદ્ર નાશી ગયો એવી ઉડતી અફવા સાંભળી નરભેરામે તાંતજ પોતાના મુંઝાદના સંબંધીને તાર ક્યો તેજ દિવસે પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે ત્યાં નથી. હવે અફવા સત્ય જણાઈ. હેનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. હેના મિત્રો ચતુર્ભુજ અને આનંદજીને પૂછ્યું. ચતુર્ભુજ તો નુંડેના નોટસોજ અભાષ્યો હતો અને આનંદજીને ખખર નહતી કે તે ક્યાં ગયો હતો. નિરાશ થઈ હેના કાગળીયા વસ્ત્રો વિગેરે તપાસવા લાગ્યો. ઘણી શોધ પછી હેને અઢ શિરનામા વગરનું પરખીડીયું મળ્યું. આતુરતા અને બયધુજતે હાથે પરખીડીયું ફેરવ્યું અને અંદરનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

પત્ર વાંચતા જરામાં હેનું મુખ શીકક પડી જતું પુનઃજરામાં ઉત્સાહી જણાતું. એ મત્રમાં શું હતું ?

પૂજ્ય વડીલ,

આપને પત્ર—આ પ્રકારનો પત્ર લખવાનો આ પહેલો કે છેલ્લો અવકાશ છે. અને જે છૂટ આ હૃદય મુખદ્વારા લેવા અશક્ત હતું, તે લેખિની એને પત્ર દ્વારા લે છે. આપ મહેને જેવા પૂજ્ય પ્રથમ હતા તેવાજ હાલ છો. પણ આપનું એક કાર્ય જે આપ શ્રદ્ધિ બજે મ્હારો મનોવ્યથા જાણ્યા વિના કર્યું છે તેજ અમલ હોવાથી હેના પરિણામનો ત્યાગ ક્યો છે.

“ કોઈ પણ બે મનુષ્યોના સમાગમમાં કંઈ હેતું હોવો જોઈએ. નીતિવાન પુરૂષ નીતિવાન અને અનીતિવાન પુરૂષ. અનીતિવાન મિત્ર શોધશે, એ મિત્રતામાં કરણ ભૂત લેમના ગુણ છે, અને એ ગુણ ઐક્યથી તેઓ સારા કે નરસા કામો કરશે. પણ એક નીતિવાન અને એક અનીતિવાન એક વિદ્વાન અને એક મૂર્ખ કદિ પણ મિત્રો થઈ શકતા નથી. તેમ તેઓ કંઈ કાર્ય પણ કરી શકતા નથી. અહિં શંકા થશે કે નીતિવાન અનીતિવાનને પોતા જેવા કે મન કરી શકે. જો અનીતિવાન કે મૂર્ખની નીતિવાન કે વિદ્વાન ઉપર શ્રદ્ધા-ભક્તિ હોય તો બન્ને સમય જતાં ગુણ ઐક્ય પ્રાપ્ત કરી શકે પણ જો બન્ને એક એકનું તાણવા જાય તો પરિણામે બન્નેનો નાશ થાય, ”

“ મૈત્રીયા લક્ષ્મી બાબત શું ઓછા મહત્વની છે ? મિત્રો તો સ્વતંત્ર છે. એક બીજાને ત્યાગી શકે છે, પણ જ્યાંમાં તો જરા ભૂલ્યા કે મૃત્યુ પર્યંત પસ્તાવું પડે છે. ”

નરભેરામનો ચહેરો શીકા પડી ગયો. તે નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો ખરું છે. ખરું છે. હું એ રહસ્ય જાણતો ન હતો અને લેને સમજી સમજ્યા છતાં સલાહ લેવા ચમકાતો હતો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે લાજ ગઈ. ગામમાં હાહાકાર થઈ. દુશ્મનોને ખુશી થઈ અને ત્રહારી જીદાઈ થઈ. પણ આગળ વાંચવા લાગ્યો.

“ સુકિતથી જોયું હવે શસ્ત્રોમાં શું છે તે જોઈએ. આપણું ઇતિહાસોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સ્વયંવરના દ્રષ્ટાંતો જોઈએ છીએ. દમયંતિના પિતાએ લેને માટે યોગ્યવર શોધવા સ્વયંવરની યોજના કરી. સાવિત્રીના પિતાએ લેને માટે યોગ્યવર શોધતા બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. તેમજ નાજરાજીને નારદજીએ “ લહે કુમાર કેમ રહ્યા હો ” એવું પૂછ્યું ત્યારે

જાણવ્યું કે “મ્હારે યોગ્ય કોઈ કન્યા મળતી નથી.” આ ઉપરથી જાણાય છે કે લક્ષ્મીની મહત્તા પ્રાચીન આર્યો સારી રીતે સમજતા હતા. તેમજ મુનુઆદિ સ્મૃતિકારોએ પણ વરકન્યાનું જોડું ગોઠવવામાં પૂરેપૂરી સાવચેતી રાખવા ભલામણ કરી છે. (જુઓ મનુ. અ. ૩ માં ૧ થી ૧૮ અને ૪૨ થી ૪૫) આમાં આપણી રૂઢિઓ અને અજ્ઞાનતા ઘણા અનર્થ કરે છે. અનેક જનો એ અનર્થના ભોગ થયા છે અને થાય છે. ત્હમે કહેશો કે એવું જોડું મળવુંજ મુશ્કેલ છે. ખરું છે કે સ્ત્રી પુરૂષોમાં જ્યાં સુધી દમ્પતિ ધર્મના જ્ઞાનનો અભાવ છે ત્યાં સુધી એવું જોડું નહીં મળે પણ જ્યાં ગુણ અને સૌન્દર્યથી પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશે છે ત્યાં એવું જોડું સ્વયં રચાય છે. વડીલ શ્રી ! ત્હમે રૂઢિના ભોગ થયા છો અને હું અનર્થનો ભોગ થયો છું. જેની સાથે ત્હમે મ્હારે વેવિશાળ કર્યું છે. ત્હેની સાથે મ્હારે ખરું લક્ષ્મ થવાનો સંભવ નથી, તેથી એવું લક્ષ્મ કરી દુઃખી જીવન ગાળવા કરતાં એવા લક્ષ્મથી દૂર રહેવુંજ વધારે ઉચિત લાગ્યું છે. મ્હારી ચિંતા ના કરતા. હું ભમીશ, રખડીશ અને શેષ જીવન પૂરું કરીશ. જે જીવતા હાથનું ને હાથરની ઇચ્છા હશે. તે મળીશું નહીંતો હમણાજ પ્રણામ. વધારે શું લખું ? ”

લી. ત્હમારો

દુર્ભાગી ઉદય.

“ દુર્ભાગી ! દુર્ભાગી ! ત્હને દુર્ભાગી કરનાર પણ હું અને પશ્ચાત્તાપ કરનાર પણ હું. ’ હવે કોને કહું ? ક્યાં શોધું ? ”

કેમ કંઈ મળ્યું ? વશોદાએ આવી જીજ્ઞાસાથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ બીજીજી પળે પોતાના પતિનું શોકમસ્ત મુખ જોઈ રડી પડી. ત્હેની આંખને પરણાવવાની સઘળી આશાઓ નષ્ટ થઈ હતી. બન્ને બહેનોમાં

એકજ બાઈ તે પણ આમ આવ્યો ગયો. “ શું હવે ઉદ્યમે નહીંજ
જેતું ? ”

આ વખતે આ દમ્પતિનો દેખાવ ‘ખરેખર’ દયાજનક થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જમના અને તેનો પતિ.

વહુ વાઘેશુ રે વહુ ધરમાંથી જા
પુવેરની તો દાળ કરીને કાસો કહું છે માંજ્યો,
માંજ્યો માંજ્યો શું કરે છે ફેાડું ત્હારી આંજ્યો.
(લૌકિક)

જાતના નવ વાગ્યા હતા. જમનાનો પતિ ઘેર આવ્યો ધરકામથી
પરવારી ફળાયાની કેટલીક સ્ત્રીઓ જમના પાસે વખત ગુજારવા બેઠી
હતી. શાંતિદાસને જેતાંજ કોઈ લાંબા ગુગટા તાણી તો કોઈ હસતી
હસતી પોતાના ધર તરફ ચાલી ગઈ. જમનાના ધરમાં તે ચપ્પે તેના
બે બાળકો રહ્યાં. અંદરના ખણ્ડમાં પાઘડી કહાડી ખીટીપર રાખી
શાંતિદાસ બહાર આવ્યો.

“ આજે મ્હોડા આવ્યા. ” જમનાએ મ્હોડું મ્હલાવી પ્રશ્ન કર્યો.

“ નાટકમાં ગયો હતો. ”

“ નવલસા હીરણ મ્હોડાને ! ધરના છોકરા ધંટી ચાટે ને ત્હમે
નાટકમાં જાવ અંહહ.....ત્હમે નાટકમાં ન જોઓ તો નાટક સંતું

હાને ખરું ને ? ”

“ પણ એતો સરકસ છે ગાંડી. ” શાંતિદાસ હસી બોલ્યો.

“ જાણ તો ગામમાં તહેજ રહ્યા. હું તો ગાંડીજને કે તહમારી પાછળ પડી. આ સરકસ કે બરકસ ! હશે તો એજને કે છોકરા નાચતા હશે. આ ઘરમાંજ નાટક કરોને ? તહમે બે છોકરા ને બે ત્રણ બાળ મળીને નાચો તો થાય નાટક. ”

શાંતિદાસ બિચારો એકતા બૂખ્યો હતો તેમાં આ બાપણ સાં મળી કંટાળી ગયો. તહેજે આ વાત ઉઘાવવા પ્રયત્ન કર્યો “ લાવ એકાદો લાવ. ”

હું મહને તો આગળથીજ ખીક હતી કે એ નાટક તહમારું ધર બાળશે. છોકરાંએનેવેરાગી બનાવીશું કાં ? હવે તો વાત વધી. ચાહ પીએ, ઉખાણીએ ખાએને ખવાડો, હવે નાચવાનું રહ્યું તે શીખ્યા. હું કરકસર કરું તે તહમારા ઉઘાવવા માટે કાં ? તહમારે નાચરંગ કરવો હોય તો બસે કરો પણ પહેલાં અમને અધીણ દો. તહમારા જીવની સહેલ માટે મહારે તે કેહલું વેઠવું. રૂપીએ ખર્ચાં આપ્યા ઉજાગરો કરી આપ્યા, ને તાપ આવસે ત્યારે ? લુગડાં લેતાં જીવ બળી ખાખ થાય પણ આતો નાંચ એટલે ચાલે. ” રસોઈ લેવા જતાં પીરસતાં અને લાવતાંમાં જમના આટલું બળડી.

શાંતિદાસને આખરે જમવાનું તો મળ્યું. પણ હાજી મીઠા વિનાની કહેવા વિના કેમ ચાલે ! તે કદાચ ચલાવી લે પણ ભાત રાખ બેવે અને રોટલી ચવડ હતી, એટલે ઠંડે સ્વરે બોલ્યો. “ કેમ આજે રસોઈ આવી ? ”

“ શું બોલ્યા ? રસોઈ ખરાબ થઈ છે કેમ ? માવજતો કેમ ન

માય ? ધનપાલશા મ્હોટાને ? કાલતો દેવ મંદિરની માળ બનાવીશું.
તહમારે માટે કંઈ ચાલશે ? જ્યાં જીભડી કેળવી ત્યાં, હોળી બાળ્યા
વિના ચાલશેજ કેમ ? આ ખોડું થયું છે ને તે ખાઈ થયું છે. આ
બકાઈ ગયું ને પેલું ફીકું થયું એજ મહારા વખાણુ. કોઈ દિવસ સાંઈ
થયું એમ ખોલ્યા ? એતો અવળી ધાણી; જેમ પીલાય તેમ પીભો.
બજ્યું માણસ છીયે તે બૂલે થાય. પણ આદિતો કંઈક બહાનું મળ્યું
કે વાહળ ધેરાયું. આયું અમને ન પાલવે સમજ્યા ? હું તો આ ચાલી
મહારે પિયેર. સંભાળજો તહમારા છોકરાંને. ”

શાંતિદાસ તો એવો ગુસ્સે થયો કે ખાધું ન ખાધું કરી હકી
ગમેઘ પ્રચારી તૈયાર હતી એટલે તેપર આજોટવા લાગ્યો.

“ સર્વ દુઃખતો સાંખીએ કાઢી કર્મનો વાંક

બૂંડી જેતી બારણ તે દુઃખ આડો આંક. ”

“ જેનો સ્વભાવજ બંધાઈ ગયો ત્હને શું કરે ? કહેતો લાજ
નમ ન કહેતો વધારે દુષ્ટ થાય. હવે તો પરદેશ જવું એજ સાંઈ છે. ”

‘ સંપ હોય તો ધર બજા નહીં તો બતો પરદેશ. ’

“ ફરજેજ આયું થામ તે કરતાં તો ફર સાંઈ. ” તે વિધાસ
નાંખી ખોલ્યો.

મકરણ ૧૨ મું.

રાધાનુ દુઃખ !

મુજ જેવું વૃત્ત મળાકંઈ મુજસો પૂજે આ દશમાં

પરદેશો સમજન ! હિન્દુઓ ગાળેજી જીવન ક્લેશમાં
નરજનત મુખી હશે અહીં કંઠી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી
પણ નારીને રોવા વિના નહીં કર્મમાં બીજું કંઈ.

સ્નેહમુદ્રા.

રાધાનું ઘર હમણા ધણુંજ કેંગાળ જણાતું હતું. સંધળી વસ્તુઓ
અવ્યવસ્થિત પડી હતી. આગળના ઓરડામાં લેની સાસુ સતી હતી.
ન્હાની નહુંદ આમતેમ ફરતી હતી. લેની સાસુ તાવ અને ઉધરસથી
પીડાતી હતી. રાધા ધરનું સૌ કામ કરતી, રોગીને વારંવાર સ્નોઈ
કરી દેતી, ઔષધપાતી, પંખો નાંખતી, આવનાર સ્ત્રીઓનો સત્કાર
કરતી છતાં વારંવાર સાંભળતું પડતું.

“ રાધા ! ઓ રાધા મ્હને ઉઠાડ.....બહાર...જવું છે. ”

રાધા નીચે પાણી ભરવા ગઈ હતી એટલે ઉત્તર ન આપી શકી.
સાસુ ગુસ્સે થઈ બોલી, “ જવાબ દે છે કંઈ ? હવે હું ક્યાં જીવવાની
છું. બોલાવું તો સાંભળેજ નહીં. ન્હાની.....જા ઉમાને બોલવી લાવ.
વહુએ મ્હને આગળ શું મુખ દીધું હતું કે હમણા દેશે ? એને મન
આજે મરે તો કાલે બીજને દિવસ થાય. ”

એટલામાં તો રાધા આવી. કેમ સાસુજી શું બોધ્યે ?

“ કંઈ નહીં તું ત્હારે કામ કર્યા કર. હું મરું તેમાં લહે શું ! ”

“ પાણી મુદ્દત નથી તે ભરવા ગઈ હતી એટલે નહીં સંભળાયું.
બાકી તો આડે પહોર તમારી પાસેજ બેસી રહું છું. ” રાધાએ
નમ્રતાથી કહ્યું.

“ હા. આડે પહોર રહેનારી ખરીને ? ”

મંગાસામ બહાર ઉભો રહી અ. સંધળું સાંભળતો હતો.

“તહેમને ન લાગતું હોય તો બલે હું તો જેવું તહેમને કહેવું
તેવું ધધિર મ્હાડું કરે.” રાધા બોલી.

“બલે બોલ. બોલવું હોય તે બોલ હું જવાબ નહીં દઉં.”

ગુસ્સાને ગુસ્સામાં ગંગારામે અંદર આવી રાધાને એક લાત
મારી. કામળ લતા બૂતલપર પડી ગઈ.

“ના બાઇ, ના મારતો ઘેર જઈ કહેશે તો એનો આપ કેવો
છે ?” માતાએ પુત્રને શીખામણ આપી.

ફર આથી વધારે ગુસ્સે થયો અને બે ત્રણ ખીજી લગાડી.
રાધા રોવા લાગી ને ગંગારામ અંદર આવ્યો ગયો. આખરે ઉમાએ
આવી રાધાને ઉઠાડી.

અધમતાને પણ હદ હોય છે. કૂંટામાં પણ દયાનો અંશ હોય
છે. વૈરમાં પણ સ્નેહ ખીજરૂપે હોય છે. અતિ અધમતા કૂંટા કે
વૈર ? માઆપનું સાંભળી ગરીબ બીર્યાને દુઃખદેનાર કે દુષ્ટ બાર્યાનું
સાંભળી માઆપને રંભડનાર પાપી, અધમ છે. ગંગારામ પણ આવોજ
અધમ પુરૂષ છે ? બાળપણમાં આપણા ધનવાનો દ્વાડ દ્વાડાવવામાં
અને બગકોને ઉછેરવામાં નીતિના નિયમો રાંધેથી જે બેદરકારી બ-
તાવે છે તેના ફળ તહેમને બવિષ્યમાં ભોગવવા પડે છે. બાળપણ
નોકરોના હાથમાં કે અજ્ઞાત માતા પાસે મુગ્ધરૂં હોવાથી શુદ્ધ સં-
સ્કારોનો તેમાં અંશ પણ ન હતો. કીશોર વયમાં પિતાએ ‘એકના
એક પુત્રને ઘેલીના મ્હો ખુણાં કરી આપ્યા પછી પૂછવુંજ શું હોય ?
ધન પાસે સ્વાર્થી મિત્રો આવે છે તેમ ગંગારામ પાસે પણ આવ્યા.
અને તેની પાંચમાલી કરવામાં બાકી ન રાખી. અવૂરામાં પૂરૂં પિતા
સ્વર્ગવાસી થયો, એટલે હાથ વધારે ફૂટ થયા, આથી ગંગારામમાં

આપણા દેશના ઘણા ખરા દુર્ગુણો—બુગાર વેશ્યાગમન નૃત્ય પ્રીતિ મદિરા પાન વિગેરે દાખલ થયા. માતા જાણતી છતાં કહેતી નહીં. કહેતી તો રોકે. બચાવ પામતી. પત્ની તો તહેના હિસાબમાં પણ ન હતી. ઉમા કોઈ વખતે સમજાવતી તો બુવાની અને પૈસાના મદથી કહેતો ગંગારામ ગણકારતો નહીં. આવો અવધ ને ધરતો અચાનક હોય તે ધરતી સ્થિતિ કેવી પામ્યાલ થાય એ કહેવાની જરૂર નથી.

૨૬મા અંદરના ખણમાં સહ ગાંધ. ઉમા માતા પાસે બેઠી. આ વખતે સ્ત્રીઓનું એક ટાળું અંદર દાખલ થયું. આમાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ તો માત્ર જવાની રૂઢિ છે એમ ધારી આવી હતી. કોઈ કંઈ સગપણને લીધે, કોઈ જરા પગપસાર કરવા આવી હતી. અરસપરસ નિયમ પ્રમાણે બોલાવી તેઓ ખાટલા પાસે પાથરેલી બેચમાં બેઠી. ઉમાએ તપ-પ્રશ્નની ડાખલી ધરી સોએ જરા જરા લીધી.

“ખાઈનું શરીર બહુ લેવાઈ ગયું છે હોં મહિના પહેલાં જ્યાં ત્યારે કેવાં થયાં હતાં?” આશ્વાસન આપવા આવનારી સ્ત્રીઓ પૈકિ એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બોલી.

“લેવાઈ ન જાય માંદગી થોડી ભોગવી છે?” બીજીએ ટેકો આપ્યો. આને તે આશ્વાસન કહેવાય કે શું ? આથી દર્દીને લાભ થાય કે હાનિ. આશ્વાસન આપવા આપવાની રૂઢિ ધણીજ સારી રતુતિપાત્ર અને આપણા વડજોનાં બુદ્ધિબળ બતાવનારી જે. આથી દર્દીનું મન બરું—ભય રહિત રહે છે. તહેને બુવના વિચારો ન આવતાં શાંત સુખકર વિચારો આવે છે. પણ હમણા તો આશ્વાસનને રથાને દર્દીને ભય હપગને એવુંજ બોલાય છે.

આશ્વાસનની વાત આટલેથી અટકતાં સ્ત્રીઓની દ્રષ્ટિ ખીજી તરફ દોરાઈ. “ ઉમા બહેન ! રાધા વધુ નથી દેખાતાં ” ? એક આવનાર સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

એતો હમેશ શું કરે છે તે આજે કરે. અંદર સૂતી છે. ઉમાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ધનવાનની દીકરીઓ એવીજ હોય. જ્યારે આ વખતે કામ ન આવી ત્યારે ખીજે કંઈ વખતે આવશે ? ? ”

કળજીગ કારમો આવ્યો છે બાઈ કહે છે ને ભજનમાં,

૧ “ કળજીગ આવ્યો કારમો વધુ સાસુને મારે

સસરા રામ સંભારે છોડી જોને રખે મને મારે ”

“ જીજ્ઞાસે યશોદાનો ભાઈ લક્ષ્મ ન કરવા મારે, નાશી ગયો. આ કળજીગ કે ખીજું કંઈ ? બાઈરે શું જોયું ને શું જોવાનું છે હવે કેટલાક લોકો કહે છે કે સ્ત્રીઓએ “પણુ બણવું. સ્ત્રીઓ બણે તે સાંઈ કે ? આ રાધા પણુ બણી છે ત્યારેજ આવું કરે છે. આપણે નથી બણ્યા તે નથી ચાલતું ? ” આ વિગેરે વિવિધ માતો કરી આ સ્ત્રીમંડળ આખરે ચાલતું થયું.

x x x x x x x x x x x x x x x

કેસરબાઈ (રાધાની સાસુ) ની તખીયત બગડતી ચાલી. ધણી જોપત્રા કર્યા પણુ ફાયદો ન થયો. આખરે ત્હેનો અંતકાલ પાસે આવ્યો. હાથ પગ ઠંડા થઈ ગયા. એક જણુ નાડી ઝાલી બેઠો ખીજા બે ત્રણ જણુ પાસે બેઠા. યોગ્ય ધર્મહાન કરવામાં આવ્યું. કોઈએ ડંગારામને

આ વખતે માતાને પગે લાગવાની સલાહ આપી. તહેણે તરતજ તેમ કર્યું. માતાએ આંખમાં આંસુ લાવી લેની પીડ પર હાથ મૂક્યો. કંઈ બોલવાની પ્રયત્ન ઈચ્છા હોય એમ લેના મુખ હલાવવાની ચેષ્ટા પરથી જણાયું પણ વાચા બંધ થઈ ગઈ હતી. તે પછી રાધાએ પણ સાસુને નમન કર્યું લેને પણ આશીર્વા આપી.

હવે વખત થોડોજ હતો. તરતજ નિચે ઉતારવાની તૈયારી થઈ. છાલથી લિંપણુ કર્યું. એ જણુ તરતજ શયનવત્ શરીરને નિચે લેઈ ગયા. નીચે પહોંચ્યા તે પહેલાં તો કેસરખાઈનો જીવ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી ગયો. શરીરને સૂત્રાડી એ ત્રણ રૂઢિ જણુનારાઓએ ગંગારામને શયનતા કાન પાસે પોક મૂકવાની આજ્ઞા કરી. એક તો દુઃખ તૈમાં આ આજ્ઞા થતાં ગંગારામ ગભરાઈ ગયો. તે જણુતોજ ન હતો કે પોક કેમ મૂકવી. જો મૂકે તો પણ હસે અને બરાબર ન મૂકે તો પણ હસે. દુઃખે પાપે પોક મૂકવી પડી.

રાધા એક નમ્ર હૃદયની હિન્દુ બાળા હતી આ વખતે તે સાસુના-સાસુએ દીધેલાં સૌ દુઃખ ભૂલી ગઈ. કોઈક વખતે કરેલા ઉપકારોજ સંભારી તે ચુંદર ઉઘાડી રડવા લાગી. કેટલીક પાસે બેઠેલી સ્ત્રીઓએ સંજ્ઞાહ આપી “આમ ન રડાય ત્રિચારીને રડજો નહીં તો ગામમાં હાંસી થશે.” પરંતુ તો આઠ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ આવે. પ્રસંગે આ પહેલોજ હતો. સસરાના મૃત્યુ વખતે તે બહુ ન્હાતી હતી.

સ્ત્રી પુરૂષો ધીમે ધીમે અવવા લાગ્યા. કેટલાક સંબંધીઓ દૂરથીજ હો હો કરતા આવતા હતા, અને ગંગારામને લેનો ઉત્તર આપવા પડતો. આ રૂઢિ કેટલી બધી લાક્ષણિક છે એમ સૌ સમજે છે છતાં સૌ લેને લાખે થાય છે. જેની આંખળી કપાય લેનેજ લોહી

નીકળે જોને દુઃખ ત્હેનેજ હાજ બાકી બીજાને તો રૂઢિ કે ધર્મ પણ રડાવી શકે નહીં. તો રૂઢિને માટે અંતઃકરણમાં લેશ પણ દુઃખ ન હોય છતાં ઉપરથી પોક મૂકવી એ કેટલું અણધર્તું ન

ગંગારામ પોતે તો ધનવાન ન હતો પણ ત્હેનું નામ જ્ઞાતિના ધનવાનોમાં ગણાતું એટલે માણસો પુષ્કળ આવ્યા હતા. આવનારા પૈકિ કેટલાક તો પોતે મ્હોટા કામવાળા હોય અને આ કામ તો નવરાનું છે એમ ધારી શક્તિવાન છતાં થોડેથીજ વળાવી ચાલ્યા જાય છે. કેટલાક ધનવાનો તો માત્ર જોવાનેજ આવે છે. તેઓ કંઈ કામતો કરતા નથી પણ કંઈ કંઈ વાતો કરી કામ કરનારાઓને પણ ખોટી કરે છે. આદિ એવા સર્વ પ્રકારના લોકો હતા પણ યુવાનીયા ઘણાં હોવાથી કાંઈ પ્રકારની અડચણ ન આવી. નામ પ્રમાણે જ્ઞાતિભોજન ન કરે તો જ્ઞાતિમાં આહું બોલાય આથી જ્ઞાતિભોજન કરવાનું જનહર કર્યું. પછી ભજન કરતા ગુલાલ ઉરાડતા શખને સ્વર્ગશાનભૂમિમાં લઈ ગયા.

દરેક વૃદ્ધ કે યુવાનતા મૃત્યુ પછી તેર દિવસ સ્ત્રીઓ રડવા આવે છે. રાતે બેસવા આવે છે. તેમ આદિ પણ ટોળેટોળાં આવતાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો રાધાનું રોવું સાંભળવા આવતી હતી. કેટલીક જવાને નિયમ છે એમ ધારી આવતી; કેટલીકે કંઈ શહેર સમાચાર જાણ્યા કે કહેવા આવતી.

આવનાર સ્ત્રીઓ જરા જરા રડી બેસી રહે છે, પણ મુખ્ય રડનારી ને લાંબો વખત રડવું પડે છે. અને ઘણી સ્ત્રીઓ પાસવ બેંચી શાંત થવાનું કહે ત્યાં સુધી ન રડે તો ગામમાં નિંદા થાય. રાધાને આવી આવી અનેક રૂઢિઓના ભોગ થવું પડતું.

તેરમે દિવસે જ્ઞાતિભોજન થયું. બાલ વૃદ્ધ યુવાન, સ્ત્રીઓ બા-

શિક્ષાઓ સૌ આનંદભરે વિવિધ યોગાક્રો સજી મહાજન વારીમાં જવા લાગ્યા.

આ દેખાવ અરેખર રમણીય છે. જ્ઞાતિના શ્રીમંતથી તે રૂંઠ સુધી સૌ જમવા એકઠા થાય આથી હૃદયનામાં સંપ શાંતિની વૃદ્ધી થાય છે. પણ સારા સાથે ખરાબ લાભ સાથે હાની જેમ હમેશ રહે છે તેમ ધનવાનોને જોઈ કેટલા મ્હોટા થવા ઇચ્છનારા-ધર બાળી તીર્થ કરનારા નિર્ધનો પણ સપડાઈ જાય છે, તેમજ આવા કામોમાં હજારો રૂપીયા કે તેથી પણ વધારે ઉપાવે ને વિચા જે જ્ઞાતિનું ખર્ચ શ્રેયકર સાધન છે; જેનું દાન અન્નદાનથી અનેક રીતે ચલાવી શકાય છે. તેના તરફ દ્રષ્ટિ પણ ન કરે એ અરેખર ખોટું જ છે. એથી જ્ઞાતિની એક શ્લોકોપાસના સેવાનો અનાદર થાય છે. જમવા જનારા માનો એક બોલો.

“ બાઈ ધણાખેરા તો નામુંને મારેજ કરે છે ? ”

“ જો એ એમની ધારણા હોય તો તે બુદ્ધ રૂપ છે. જમવા જનારામાંના અર્થ પૂણું. તેનું નામ જાણવાની કોશીય નથી કરતા. તેમ જાણનારા પણ ખીજેજી દિવસે બુદ્ધી જાય છે ? વળી કોઈ વખતે તો ધર્મ કરતાં ધાડ પડે છે હજારો રૂપીયા ખર્ચે પણ સોઈ જરા ખરાબ થાય કે ખૂટે તો લોકો તેનું ખટું જુડું બોલે છે. આના કરતાં અર્થ કોઈ જ્ઞાતિ ઉપયોગી કામમાં પેસે આગે તો તેનું નામ ચિદ-જીતી રહે છે ? ”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ચારુ શીલાનું સગપણ.

સન્ધિ થયો નથી, છે નહીં, નક્કી નહિ થાશેજ તે,
અમ ચિત્તનો તો શીખવો, પ્રિયતાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ?
રસ એકય પણ મન એકય નહીં.....
મન એકય પણ નહીં મિત્રતા.....
સૌ પુરૂષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે.

સ્નેહમુદ્રા.

“આવો આવો મહારાજ આજ હમે ?”

“હા, હા. આજે કંઈ કામ અથે આવ્યો.”

“ભલે. ભલે. ચારે મહારાજને પુરશી નાંખી દે.” શેકે નોકરને
આજ્ઞા કરી નોકર પુરશી લાવ્યો, મહારાજ તે પર બેઠા.

સવારના હથ વાગ્યા હતા. આ ઓરડામાં કેટલાક ગાદી તકીયા
પડેલા હતા. બે ત્રણ પુરશીઓ અને એક તીર્થેરી હતી. દિવાલોપર
રવિવર્માના હિન્દુ દેવતાઓના ચિત્રો ટાંગેલા હતાં. મહારાજ આ ચિત્રો
તરફ જોઈ રહ્યા.

“બેસો મહારાજ ! કંઈ હુકમ હોય તો !” શેકે નમ્રતાથી કહ્યું.

“હા, કામતો છે. ચાર પ્રહેનનું સગપણ છે, જો કરો તો.”

પાઠક આ શેકને ઓળખી ગયા હશે. તે ચારશીલાનો પિતા નરસિંહ
બાઈ હતો.

“મહેને તો અહીં કોઈ ઘર સાથે લાગતું નથી.”

“ના એતો મુંઝાધમાં છે. મેઘજી શેઠ દરીને અમારા યજમાન છે. આપારીઓમાં તે જોડાઈ ગયાય છે; પૈસાપાત્ર તેમજ સુશીલ છે, મુંઝાધમાં તો તેમને કશાજણ આપવા તૈયાર છે.” બ્રાહ્મણે યજમાનનાં ગુણ ગાવા માંડ્યા. “તેમના બીજાવારના પત્ની હમણાજ ગુજરી ગયા છે. ઘરમાં ન્હાનું મોટું કંઈ નથી.”

“મહેને પણ કાગળ તો છે, નારાયણજીભાઈ લખે છે. અહીંતો કંઈ ઘર છે નહીં. રાધા પણ જીવેને કેવી દુઃખી છે. દૂર બેને ને દૂર હોવાય. મુંઝાધમાં હોય તો જોઈને આપણું પેટ નો ન બજ, પણ અહારાજ, એ તમારા યજમાનની ઉમર કેટલી છે તેમને કંઈ જાંતણું છે ?”

“ઉમરતો આળીશોકની છે. આગલા ઘરમાંથી એ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર છે.”

“હું અતુર્ભજને પૂછું ?”

“એને તે વળી શું પૂછવું હતું ? એ કંઈ જોઈના સુખમાં વિદ્ય નાંખશે ? એતો કહેતો હતો ઉદય માટે પણ તેના હાલ જોયા નાશી ગયા. ? જોઈને વીની લાજ ગઈ. ગામમાં તો સાંભળો ! લોકો શું કહે છે. આવો કાંઈ દિવસ પોતાની વહુને છોડી નાશી જાય એમાં શું જવાઈ ? સગપણના કામમાં જીવાનીયાઓની તો સલાહજ ન ભેવી. જમેતેમ તોય અનુભવવિનાના ખરા ને ?”

“તમારું કહેવું ખરું છે. તોપણ પૂછવું તો જોઈએ. ઘરનો કાર-બાર તો બધો એના પર ને ?”

“એતો હજોજ બણ્યા એટલે કહેશે આપણે પણ સાહેબ ભોકની ચેઈ કરીયે પણ ક્યાં આપણે હિન્દુ અને ક્યાં એ ?”

શેઠ મહારાજના મુખતરફ આશા ભરી દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યા.

“ ધનવાન જમાઈ હશે તો તમને પણ લાભ લક્ષ્મી ચાલેલો કરવા આવી છે તે વખતે મ્હોડુ ધોવા ના જાઓ. ”

ધણ ભોળા માખાગો જેમ એક પગ પણ વિચાર કર્યા વિના, વગથી કે દબાણથી કે લાલચથી પોતાના બાળકોને જીવનના મહાન પથમાં ધકેલી દે છે તેમ નરસિંહભાઈએ કયું. માત્ર ઉપર ઉપરનું જોઈ અંદરનો ધોર અંધકાર જોયા વિના કન્યાદાનનું વચન આપ્યું. મહારાજ નરાવાર ખેસી શકેને આશીષ આપી ચાલતો થયો. ઘરમાં વીજળીના વેગે આ વાત ફેલાઈ. ફળીયામાં ગામમાં સૌ કોઈ વરની ઉમર વિખે પૂછવા લાગ્યું.

જેવી રીતે સઘળા સુગ હિન્દુ બાળકોને સગપણના આનંદ સાથે સ્થામાના રૂપ, અને તે જોયું હોય તો ગુણ માટે જેમ કંઈક શંકા કે આશા ઉદ્ભવે છે તે કરતાં જુદિજ દુઃખરૂપ નિરાશા આરના મનમાં પ્રસરી. કોઈક મનોહર-ત્હેને અતિરમ્ય લાગતી મૂર્તિ ત્હેની પાસે આવી ત્હેના કાનમાં કહેવા લાગી. “ પ્રિય આર, શું તું તુથી બાણતી કે મ્હો તારા માટેજ ધરનો સંબંધીઓનો ત્યાગ કર્યો છે ? સુકુમાર આંખમાંથી અશ્રુઓ ઝરવા લાગ્યા. આશા ઓ નિષ્ઠૂર આશા ! ત્હે મ્હને’ દગો દીધો. જા ! ફર મહારા હૃદયમાં હવે ન રહે મહારા બળતા હૃદયને બળવા ન દે, મરવા દે, ખાખ થવા દે. ”

છેલ્લા શબ્દો કંઈ સ્પષ્ટ બોલાયા. મર્યાદાથી દૂર ગયા. પાસેના ખણ્ડમાં એજ વિચારમાં ખેડેલી પાર્વતીને સંભળાયા. ત્હેણે આરશીલાને પોતાની પાસે બોલાવી. આર લજ્જા શોક બયથી મુજ, દેહ બાન બૂલી મ્હ, પૂતળીની પેઠે સ્તબ્ધ ખેસી રહી. કોઈ દિવસે જ્હેણે બાબીના

સમજાવેના અનાદર કયો ન હતો, તહેજે આજે તહેના સમજાવે ન ગણુ-
કાર્યા. એટલે પાર્વતી તહેની પાસે આવી. તહેને છાતી સાવ ચાંપી
બોલો, “ ચાર, તું બજોડી છે, સમજુ છે, તેથી આવે વખતે જરૂર
કંઈ દુઃખ થાય. પણ ધીરજ ધર પ્રજુ સઉ સાઈ કરશે. ”

“બાબી, પાર્વતી બાબી ! હું બોલતાં શરમાઉં છું છતાં ઉભરા
પાતેજ નીકળે છે. ત્હમે મહારા ગાતા છો, માતાથી પણ અધિક
‘છા.....’ વધારે બોલવા જતી હતી પણ ન બોલાયું ને હૃદય ખોલી
જુખ રડવા લાગી.

પાર્વતીની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. સસરાજીના અવિ-
ચારનું આ દુળ.

નંરસિંહભાઈ બહાર ઉભો રહી આ સધળી વાત સાંભળતો હતો.
છેલ્લું વાક્ય સાંભળી તે ધણોજ ગુસ્સે થયો. અને ખણમાં દાખલ
અધ બોલ્યો, પાર્વતી, વહુ ત્હમે આ વાતોમાં ન સમજો. જાઓ ત્હ-
મારા રસિકને રમાડો. ચાર ! નાદાન છોકરી તું શું ધારીને આ ધોંધાટ
કરે છે ! શું મ્હે તમારું જૂઠું કર્યું છે. લાખોની ધણીયાણી થકથ.

“ લાખોને આજુ લગાડું ? ” ચાઈ રડતાં રડતાં બોલી.

“ આ બાપનું માન રાખે છે કે ? આજ બજુતરના ફળ કે ? ”

કહ્યે બચકર રૂપ પકડ્યું. પાસેના ફેટલાક લોકો દાર પાસે આવી
હબા. કાંઈ છોકરો અતુર્લુજને વખારેથી તેડી આવ્યો. અતુર્લુજને સમા-
ચાર તો પહોંચી ગયા હતા. પિતાએ વગર તપાસે, પોતાને પૂછ્યા
વિના કામ કર્યું તેથી તે ધણોજ દિલગિર થયો હતો પણ એથી જો
જહેનનું સુખ સંધાતું હોય તો સંતોષ પામવાનું તહેને પૂરેપૂરું કારણ
હતું અને તહેને માટેજ તે હમણા પોતાના એક મિત્રને આ સંબંધી

તપાસ કરવા પણ લખતો હતો.

પિતાને ગુસ્સામાં બેઠ તે શાંત થઈ ગયો. જ્યારે ઘેરથી પિતાને કહ્યું “પિતાજી, આપણે એક પૈસાનો ઘડો લેવા જઈએ, એક પછની વસ્તુ લેવા જઈએ ત્યાં પણ ખુબ તપાસી તપાસી લઈએ અને સગ-પણ જોતાપર જીવન સમસ્તનો આધાર છે તે વગર વિચારે કરી દઈએ એ શું બૂલ નથી ? જ્યાં સુધી ત્હમે સ્વાર્થ ન રાખો ત્યાં સુધી અમારું અહિત તો નજર કરો. પણ કોઈ વખતે તમારા વિચારથી-ટુંકા વિચારથી કદાચ અમારું અહિત થાય. આપણામાં લાભ વખતે તિલક ભણતાં ખાતાણુ કહે છે કે,

पूर्वमायुःपरीक्षित पश्चात्लक्षणमेवच

आयुर्हाननरस्त्रीणां लक्षणैःकिंप्रयोजनम् ॥

आदौ तात वरंपश्येत् पश्चातपश्येत् धनंकुलम्

यदिनास्ति वरो विद्वान् किं कर्तव्यं वनैः कुलैः ॥

“ સૌ પહેલાં વરનું આયુષ્ય જોવું પછી લક્ષણ જોવાં. વ્યતીત થયેલા આયુષ્યવાળો વર કદી લક્ષણ યુક્ત હોય તોપણ શા કામનો ? માટે પિતાની પ્રથમ દરજ્જા ચિદંજવી વર જોવાની છે. પછી ધન અને ત્યાર બાદ કુળ જોવાની; પણ જો તે વર વિદ્વાન ન હોય તો પછી ધન અને કુળને શું કરવું છે ? ”

“ આયુષ્યમાં આપણે પ્રથમ જૂલ કરી છે. જોવું યોગ્ય અને ત્રેમ-સંમય વ્યતીત થયાં છે તે પૂરણવાને યોગ્ય નથી. વળી એજ તિલકમાં કહે છે. ”—

અંધાય હીનવિત્તાય ઋધિરાય શઠાયચ
 વ્યસનમ્સક્તચિત્તાય ન દેયા કન્યકા વૃષ્ટિઃ
 નાતિદૂરે સમીપસ્યે ના તાદૃયં નાતિદુર્બલે
 વૃત્તિહીનેચ મૂર્ખેચ વદ્મુ કન્યા ન દીયતામ્ ॥

એવા માણસોએ અંધને કંગાળને બહેરાને બુદ્ધિહીનને, વ્યસનીને અતિ દૂર કે અતિ સમીપનાને, અતિ ધનાઢ્ય કે દુર્બળને, આજીવિકા ના સાધન વિનાનાને અને મૂર્ખને એવી રીતે છ પ્રકારના વરને કન્યા ન આપવી બંધાએ.”

• આ તપાસવામાં કેટલા સંસર્ગની જરૂર છે ? ત્હેને માટે કેટલા અનુભવ અને તપાસની જરૂર છે ? વળી આગળ કહે છે. —

વૃદ્ધોદુર્વ્યસની દયાવિરહીતો રોગી મહાપાપવાન
 પંદ્રે દષ્ટકુળોદ્ભવશ્ચપિશુનો મૃતેતિવદ્સ્પૃહઃ

દારિદ્રઃ કૃપણેઽતિચંચલમીર્તાનિત્યેપ્રવાસીરુખી

મિથઃસ્નેહ વિવર્જીતઃ સુમતિભિઃ કાર્યાવરોનેદ્રશઃ

“ બુદ્ધિમાન માણસે વૃદ્ધ દુર્વ્યસની દયાહીન રોગી, મહાપાપી, નપુંસક દુષ્ટ કલોત્પન્ન યુગલીખોર, જુગારી, દંદિર કૃપણ ક્ષણિક ચિત્તવાળો હમેશાં પ્રવાસમાંજ રહેવાવાળો કરબજાર ભિક્ષુક, ખાંખનં માન્યનાર અને પ્રીતિ શૂન્ય એવાને વર તરીકે પસંદ ન કરવો. ”

“ આ શ્લોકો-શાસ્ત્ર વાક્યો જેવાં એકતો બાળો લંભ કે બાળ-પણમાં સગપણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. આમાં જે જે દુર્ગુણો-

વાગ્દા વરનો ત્યાગ કરવા કહે છે તે ને પુખ્ત ઉમરે પહોંચે તો ન હોય તો ગુણો અવગુણો જણાયજ ક્યાંથી ? અર્થાત વર વીશથી પચીસ અને કન્યા બારથી ચૌદ વર્ષના થાય ત્યારેજ લેમના લગ્ન થવાં જોઈએ ? તે પહેલાં સગપણ કરવાની કંઈ જરૂર નથી પિતાજી, હું હવે એટલુંજ કહેવા માગું છું કે આપણા ઉતાવળા પગલામાં શું આપણે ભૂલ નથી કરી ? ”

“ હું એ સમજું છું પણ એ શ્લોકો અને રીતિઓ સૌ સત-યુગમાં ગયાં ”

“ કળયુગના લગ્નમાંજ ત્યારે શાને બોલાય ? પણ નહીં એ કળયુગને માટેજ છે. પિતા નિશ્ચર થયો. અને ચતુર્નુજે આગળ ચલાવ્યું. આશનું સગપણ કરવામાં આપણે પૈસો નેયો છે લીધો નથી પણ એ કન્યા વિક્રય છે. પિતાજી, સોના ચાંદી કે મોતીના ઘરેણા, ગાડીઓની સ્વારી કે નોકરોની સેવા જે સુખ નથી આપતા તે એક પ્રેમી હૃદયના એ શબ્દોજ આપે છે. એક ગરીબ કુટુંબમાં પતિ પત્ની પ્રેમથી રહેતા હોય તો તેઓ કોડો પતિથી પણ વધારે સુખી છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

મુક્તી મંત્ર.

વિગતમાનમદામુદિતાશયાઃ

શરદુપોઠશશઃ સમત્વિષઃ ।

પ્રકૃતસંવ્યવહાર વિહારિણમ્ તિવહ મુખં વિહરાન્તિ મહાશ્રિયઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠ

તરવર સરવર સંતજન બાહલ વર્ષે મેહ;

પરમારથ કે કારગ્રે વેા ચાર-ધરત હથ દેહ.

શ્લોકાર્થ. જેના માન અને મદ જતા રહ્યાં છે જેના આસયનું લોક મોહન કરે છે, શરદના પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી જેની મનઃકાન્તિ છે, અને-પ્રકૃતિથી પ્રવાહ પતિત થઇ આવેલા શુભ વ્યવહારમાં જેઓ વિહાર કરે છે, એવા મહાબુદ્ધિવાળાઓ તો આ લોકમાં સુખે વિહારે છે. (યોગવાસિષ્ઠ.)

સૂર્ય નારાયણ ભુગવાન અસ્ત થઇ ગયા હતા, તથાપિ પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં સુનેરી પ્રભા ઝગકાટ કરી રહી હતી, વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારનો શબ્દ કરતા-ગાન કસરવ કરતા, ઉડ ઉડ કરી રહ્યાં હતાં. વસંતરુતુ હોવાથી વૃક્ષો લીલાછમ દેખાતા હતા. પવનની મીઠી લહરીથી ચાલતા વૃક્ષ પક્ષવોનો શબ્દ પક્ષીઓના ગાન સાથેજ મળી ગયો હતો.

આવા રમ્ય વખતે ભારત દેવીના મંદિર પાસે એક પાલખી અને એક અશ્વ આવી પહોંચ્યા. પાલખીમાં સરલાદેવી અને અશ્વપર ઉદયચંદ્ર હતો. મંદિર પ્રાચીન જૈન કે હિન્દુ મંદિરો જેવું ઉંચું કે કોતરકામવાળું નહતું પણ સાધારણ કદનું અને સુંદર દેખાવનું હતું. ધુમટપર ધ્વજ ફડફડાટ કરી રહી હતી. તેની આસપાસ અખંડ જાત આશીપાલવ વિગેરેના એટલા બધાં વૃક્ષો હતાં કે દૂરથી માનવ

સુમટનો ઉપરનો ભાગ અને ધ્વજાજ દેખાતા. દારમાં પ્રવેશ કરતાં એક સ્વચ્છ ભાગ દ્રષ્ટિગોચર થતો હતો, તેની બૂને બાબુએ વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રોનાં કુડાં ગોઠવેલાં હતાં, તેની પાછળ મ્હાનું લીલું ઘાસ, તેમાં વસ્ત્રોની સુંદર દારો આવી રહી હતી. વસ્ત્રોની વચમાં કોઈ કોઈ સ્થાને આસપાસના રસ્તા અને બેઠકો જોવામાં આવતી હતી. કુદરત સાથે મનુષ્ય પ્રયત્નનું દર્શન કરતા આ બૂને જણ મંદિરના દાર પાસે પહોંચ્યા. મંદિરના દારની સ્થાને શુભાખ મોગરો ચંપેલી આદિ ડુબોતી, લતાઓ બાહુલાં પુષ્પોને રમાડતી પવનને સુગંધી કરતી મંદસમીર સાથે કંલી કરતી ફૂલી રહી હતી.

સરલાદેવી અને ઉદયને જોતાંજ એક સાધુ દાર પાસે આવ્યો. આ સાધુની સુખાકૃતિ ભવ્ય અને આકર્ષક હતી. સરલાદેવીએ તેને ભાવ પૂર્વક નમન કર્યું. ઉદયચંદ્ર તેના પ્રતાપી સુખ તરફ જોઈ રહ્યો અને તેની દિવ્ય પ્રતિભાજ તેને નમન કરાવતી હોય તેમ અંતરમાંજ નમન કરી રહ્યો.

“દેવી, તરતજ આવ્યા.”

“મહારાજ, આ સાધુ સાથે સમાગમ થતાં તેને દુઃખી ધારી દેવી ભગવતી અને ગુરુદેવના ચર્ચા પાસે લાવી.”

“જય દેવીનો ! એ કલ્યાણકારિણી કલ્યાણજ કરશે. પણ દેવીએ મને પ્રવેશક-પ્રશ્નો પૂછ્યા છે ?”

“ના મહારાજ.”

ઠીક છે. એમને આસન આપો. આટલું કંલી સાધુ અંદર વળ્યા અને આ બૂને તેમની પાછળ દાખલ થયા. દાખલ થતાં એક મ્હાનો સ્મારકો હતો તેમાં કેટલાંક પુસ્તકો પડેલાં હતાં. આમાંથી એક વિશાળ

ખણમાં દાખલ થવાનો દરવાજો હતો. સહામે એક પડો પડેલો હતો. અહીં ઉદયચંદ્ર અને સરલાદેવી બેઠાં. સાધુ હેમની સહામે બેઠા, અને ઉદયચંદ્ર તરફ જોઈ કહેવા લાગ્યા. “ અનેક દુઃખી જનોના દુઃખ લાગનારી શાંતિદાતા ભગવતિ ભારતીના મંદિરમાં આવ્યા તો તમારા દુઃખનો અંત આવ્યો સહમજ્જને. તમારી આકૃતિપરથી તમે સજ્જન જણાવ્યો છો. પણ આ સમાજનું મહા રહસ્ય સમજાવવા પહેલાં તમને પૂછવું કે, તમારા બ્રાતાઓ માટે તમને ખરેખરી લાગણી થાય છે ? તમારા દેશમાં આટલું બધું દુઃખ છે આટલું અજ્ઞાન છે એ જોઈ તમારું હૃદય ખરેખરે ક્ષુભિત થાય છે ? આ વિચાર તમારા સમગ્ર દેહમાં પ્રસરી રહે છે ? તમારા રૂધિર સાથે તે વહન કરે છે ? તમારી રોગરગમાં તે ઉછળી રહે છે. તમારા જ્ઞાન તંતુઓ અને શિરાઓમાં તે ધમધમી રહે છે ? આવા ભાવની દાઝની ભાવનાથી તમે ઉભરાઈ જાવો છો ? જો આમ હોય તો તમે ખરેખરા પ્રતાપી છો, અને આ મંડલમાં દાખલ થવા યોગ્ય છો.

આ પ્રશ્નાર્થી ઉદય તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. શો ઉત્તર આપવો તેના વિચારમાં પડ્યો. મહાત્મા તો તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા.

“ સદામ આપના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર હું “ હા ” માં ન આપી શકું પણ જ્યારે જ્યારે મને મહારા દેશની અધમ દશાનો વિચાર આવે છે ત્યારે મહારું હૃદય દ્રવે છે.”

“ જો તમારી જનની જન્મભૂમિ માટે તમને આટલી લાગણી હોય તો જુઓ. ” મહાત્માએ સહામી આંગળી કરીને પડો ઉપડ્યો. બે બાજુ બે ચિત્રો દેખાયાં. એકમાં ભારત દેવીના મુખપર આનંદની

તેજની છાયા જાણાતી હતી. શરીર પ્રકુલિત જણાતું હતું શરીરમાં ખેડુતો ખેતી કરતા વ્યાપારીઓ વ્યાપારકારા દુરથી ધન લાવતા, ક્ષત્રીઓ અસ્પર્શ સજ્જતા અને બ્રાહ્મણો વેદોચ્ચાર કરતા માનુષ પડતા હતા. આ ચિત્રની નીચે શ્લોક હતો.

‘ઉદાર શર ક્ષત્રી વીરથી સુન્દરીને !

હીરણ્ય ગર્ભ કામધેનુ માતૃ રક્ષિતે !

અનંત કોટી દ્રવ્યવાથી સુપૂરીતે !

શારદા કલાદિ દેવીથી સુપૂજીતે !

પ્રણમ પ્રણમ મન ભરતી સુખ કરતી

દુઃખ હરતી માતૃ ક્યાં ગદ.

ઉદય શ્લોક વાંચી રહ્યો કે ઉપર સુનેરી અક્ષરો ઝગઝગ રહ્યા. પૃથ્વિ ભરતખણની ભૂમિ ! પુરૂષતાનું પાલણું તલને વન્દન છે. નિદ્ય ઉપદ્રવોનાં શતકો પણ જેને વિસ્મરણની ધૂલી નીચે દાટી શક્યા નથી એવી પૂજ્યા અને સમર્થા પાલક પોષક માતા પ્રણામ ! શ્રદ્ધાની વા સત્યતાની શાસ્ત્રની વા કવિતાની પિતૃભૂમિ ! પ્રણામ ! ૨ જરામાં આ ચિત્ર અદ્રશ્ય થતાં ઉદયની ચક્રિત દ્રષ્ટિ ખીળી ચિત્ર તરફ વળી. આમાં ભારત દેવીની દૃઢશાનું સંપૂર્ણ દર્શન થતું હતું. શરીર કૃપા ચિંથરા વસ્ત્રો અલિપ્ત સ્થાને ઉભેલા ચિત્રાનીયા ખાસે બિદ્યા માગતી જણાતી હતી. ચાર વર્ણોને સ્થાને અનેક ન્હાની ન્હાની ટુકડીઓ ધમને નામં એક ખીળ સ્થાને કલહ પુરી રહી હતી. ટોપીવાળા વ્યાપારીઓ ધનના ભંડાર પશ્ચિમ તરફ મોકલતા હતા અને ભારતવાસીઓ અન્ન, ધન

૧ સુરતમાં ત્રેતીસમી રાષ્ટ્રીય રાજા વળતે પ્રાચીન ભારત દેવીના ચિત્ર નિચે આ શ્લોક લખેલો હતો. ૨ એમજીઇસ જે કાલીગટ.

માટે ટવળના હતા. આ ચિત્રની નિચે શ્લોક હતો.

‘સુડી, ખુડી સુડી, ચીથર હાલ ભમંતી,
કુસંપી નચ્ચ બાલકોને લેઈ ફરંતી,
અન્ન વસ્ત્ર દાન કાજ હાથ ધરંતી,
અનાથ વ્યાધિ અસ્ત દાર દાર ભમંતી

પડતી ! પડતી ! આશી બાસતી સ્થિતિ તારી ?
ધીક, ધીક, ધીક મ્હારું વજ્ર હૈયું ન ફાટે
નીરખી મુજ જોતા બીખતી અન્ન માટે
ધીક ધીક ધીક મ્હારી ધોર આલસ્ય-નિદ્રા

શ્લોક વાંચી રહ્યા કે પૂર્વ વત્ત ઉપર સુનેરી અક્ષરો ઝળકી રહ્યા.

આપણે શ્રીમાન માતા રંક સંતાનો છીએ.^૧ કાર્ય કરવાનો સમય હવે આવ્યો છે. જ્યાં સૂધી બપરદેશી રાજ્યનો દાખલો લઈ તે પ્રમાણે દેશી કારખાનાં ઉદ્યોગો નથી, નવીન યાંત્રિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવ્યું નથી, દેશના કળા કૌશલ્યનો ઉદ્ધાર કયો નથી, ધંધા રોજગારનો વધારો કયો નથી, ત્યાં સૂધી આપણું દરિદ્ર કદી પસંદ મટવાનું મથી, અને આ દેશ કોઈ દિવસ ઉઘી. પદવી મેળવી શકનાર નથી.^૩

“ મહાત્મા, મહને ત્હમારો મુક્તિ મંત્ર આપો કે આ દુઃખી-જીવન મ્હારા દેશની સેવામાં અર્પણ કરું. શું મ્હારા જોવો ક્ષુદ્ર બાલક માતાની સેવામાં ઉપયોગી થશે ? ” ઉદયચંદ્રે નમ્ર સ્વરે કહ્યું.

“ હા. તું ઉપયોગી થશે. આ મંડલનો સભાસદ અને દેવીના ખરો ઉપાસક થશે. મુક્તિમંત્ર એજ છે કે હોંમતુ અને ધૈર્ય રાખી કાર્યકર. ત્હારા પોતાના સ્વાર્થ કરતાં દેશના સ્વાર્થને આગળ ધર, દેશ સેવા કરતાં સરકાર કે ત્હારા ભાઈઓ તરફના ખોટી પરવા ન કર. ત્હારા દેશ કલ્યાણકારી સિદ્ધાન્તોની સત્યતા પર શ્રદ્ધા રાખી બહાર પડ.”

“ આ મંડલનો હેતુ શો છે. ? ”

“ God helps those who help themselves, the British Government are not more than God that they will help you if you don't help yourselves ”^૧ એજ આ મંડલનો હેતુ છે.

“ પણ અંધ લાકડીના આશ્રમ વિના કેમ ચાલી શકે ? ”

“ મનુષ્ય માત્ર પરમાત્માની દ્રષ્ટિમાં સરખા છે. ઇંગ્લેન્ડને રાજ્ય સત્તા અને હિન્દીઓને ગુલામગીરી. એ કંઈ પરમાત્માનો ન્યાય નથી. પ્રયત્નથી હેમણે જેમ એ સત્તા મેળવી છે તેમ આપણે પણ મેળવી શકીએ છીએ. ”

“ પણ હેમનામાં જેમ એ ગુણો અન્ય પ્રજાઓના સંસર્ગથી વિકસ્યા છે તેમ આપણામાં એ ગુણો હેમના સંસર્ગથી વિકસશે.

“ ખરૂં છે. હેમના સંસર્ગથી, પણ બિદ્યાવૃત્તિથી તો નહીંજ. ન્યાં સૂધી મનુષ્ય ખરા સાધુ ભાવ-વ્રતભાવને નથી પામ્યો ત્યાં સૂધી હેમાં સ્વાર્થ જરૂર દેખાતો. અને એક સ્વાર્થ ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર પાસેથી દેશી અને ઇંગ્લેન્ડના સરખા ન્યાયની આજ્ઞા રાખવી ફાકે છે. હિન્દના ઇંગ્લેન્ડ ઇતિહાસ પરથી આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ

કે લોઈરીપન કરતાં લોઈ કર્ઝન વધારે આવ્યા છે. અને રીપનના પ્રતિપમાં-સાધુ ભાવનામાં અંગત કર્ઝનના કાર્યોને અનુમોદન આપવું કદી બનશેજ નહીં. આથી એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે પ્રતિપી રીપન અને કર્ઝનને એકજ કક્ષામાં મૂકવા. પણ જે જેવાં તહેને તેવું માન. અને રીપનની આશાના સ્વપ્ના જેઘ કર્ઝનના કાર્યો મુજે મ્હોડે જેઘ લેવા એ નકામું છે. આપણે તો આપણું કામમાં દિનપ્રતિદિન આગળ વધવું. અને પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખતાં શીખવું. ”

“સ્વાશ્રયમાટે આ મંડલના નિયમો કયા છે ?”

૧ “એકતો દરેક પ્રાન્તના અગ્રણીઓએ પોતાના પ્રાન્તમાં સ્થળે સ્થળે મંડળો સ્થાપીએ ખરી લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ”

૨ “દરેક ગામને સ્વાશ્રયી બનાવવું એટલે કે દરેકમાં પોતાની સામાન્ય અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળા, કોઠાર અને પરસ્પર ધીર-ધાર માટે નાણાં ખેડેડી રમત ગમત માટે મેદાન તથા ટંટા પતાવવા માટે લવાદની ગોઠવણ પ્રબલ એ કરવી. ”

૩ “જમીનદાર અને ખેડૂત પોતાના અને દેશના સ્વાર્થ સમજે તો નિઃસંદેહ ઉભયને લાભ થાય તેથી આ મંડલ બન્નેને તહેમના સ્વાર્થ સમજાવી તહેમનામાં સંપ કરાવે છે. અને હાલના સમયમાં શોધાયતા કૃષિનાં સાધનોનો તહેમને લાભ આપે છે. ”

૪ “વડોદરામાં અ.વાજ પ્રકારનું કાર્ય કરનાર **ચન્દુ મંડલ** સંસ્થા છે. ”

૫ “એ સંસ્થા આ મહા મંડલની શાખા છે. ” એવી સંસ્થાઓ દેશના દરેક વિભાગમાં સ્થપાઈ ઉપર બતાવેલા હેતુઓ પાર પાડે એ અમારી મહત્વાકાંક્ષા છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રિયનું સ્મરણ.

મારકી ધ્યાન લગી બન્યોરસે,
 ડારસે ધ્યાન લગી નટકી,
 દીપક ધ્યાન પતગ લગી,
 પનીહારીકી ધ્યાન લગી ઘટકી,
 ચંદ્રકી ધ્યાન ચકોર લગી,
 ચક્ર નકી ધ્યાન દિને સટકી,
 મીન મનોજલ ધ્યાન મુસાગર,
 પંથ પ્રજીન રહે અટકી.

Yet never, never can we part
 While memory holds her reign;
 Thine thine is still this withered heart
 Till we shall meet again.

H. F. Lytton.

જાતે ભોજન કરી મહાત્મા નરેન્દ્ર આ નવા આવનારને આસ-
 પાસનો પ્રદેશ દેખાડવા તેડી ગયા. કલાકેક કરી પાછા આવ્યા. તેમને
 માટે પથારી કરી હતી. તેમ ઉદયચંદ્ર અને સરલાદેવીને દિવસના પ્ર-
 વાસનો આક લાગ્યો હોવાથી તરતજ નસી ગયા. ઉદયની આંખો મિ-
 આદ અને નિદ્રાદેવીએ તેને તરતજ પોતાના કબજામાં લીધો નરેન્દ્ર-
 નાથ જગતા હતા અને સરલાદેવી તેની પથારી પાસે બેઠી હતી.

“ મેટા સરલે આ પચિકનું હૃદય દુઃખી લાગે છે. ” નરેન્દ્રનાથ વાત શરૂ કરી.

“ જી મહારાજ, હેના યોગ્ય ઉપચાર માટેજ દેવીના મંદિરમાં તેડી લાવી છું. જગતમાં અનેક યુવાન માણસોની પેડે આ પણ પ્રેમવાસમાં પડ્યો લાગે છે. ”

“ હજાર કૃપાએ સધળું સાંઝે થશે. પણ એના સગા સંબંધી ક્યાં રહે છે, એ ક્યાંથી આવે છે એ હમે એને પૂછ્યું છે ? ”

“ એક વખતે પૂછતાં તે રાયો હતો ખીજી વખતે વાત બિલાવી હતી. ” આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં પાસે સતેશા ઉદયચંદ્રના મુખમાંથી અસ્પષ્ટ શબ્દો નીકળવા લાગ્યા.

“ તું મુજ જીવન તું મુજ હૃદયજ દર ન જા મુજ નેત્ર માળી,
એકવાર તે મંદ હાસ્યથી ઉરભર મ્હાંએ આ રમણી !
મધુર કંકનું મીઠું ગાયન મસ્નાં મરતાં સૂણવા દે.
એકવાર આ મધુરી મ્હારી ! એ તુજ રસમાં રમવા દે.
ખેલ ખેલ તુજ મીઠી વાણી આનંદે બ્રહ્મી મરડી.
નુપુર નદ કંકણ જણાટથી ચાલ ! ચાલ ! કરી હંસગતી.
“ ચાલ ચાલ ! વડિયે રસ રસ્તે નવું નવું જોવાશે,
સ્નેહ સલિલે સ્નાન કરી પ્રિય વધીયે રતિની વાટે.

જગત જગનો ત્યાગ કરી પ્રિય જોષએ રતિ જગરીતિ,
ચાલ ચાલ કંડિયેજ અગાડી આનંદે વણુ બીતિ.

“ સરલે, આ દુઃખીને સુખનો માર્ગ કરી આપવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય. કામે ગમે તે યુક્તિએ એને એના ગામનું નામ પૂછી

મેનુ અને તારે ત્યાં જઈ એના સંબંધીઓને મળવું, નાશી જવાનું કારણ તપાસવું. હું ત્યાં સુધી આને હૃદય દુઃખની યોગદિ આપીશ.”

સતેલાના મુખમાંથી ફરી શબ્દ ધ્વનિ થયો.

“Society friendship and Love¹
Divinely bestowed upon man,
Oh had I the wings of a dove
How soon would I taste you again.”

હેની આંખ ઉઘડી ગઈ. આશ્ચર્ય અને લજ્જાથી તે મહાત્મા અને સરલાદેવી તરફ જોઈ રહ્યા. “ચાર ક્યાં! હેતો સમાગમ ક્યાં! મિત્રો ક્યાં? હા! એતો સ્વપ્ન!” તે બોલ્યો.

“સંસાર પણ સ્વપ્નજ છે.” મહાત્માએ કહ્યું.

“શું સંસાર સ્વપ્નજ છે? શું આ દ્રશ્ય સૌ મિથ્યાજ છે? અને તે મિથ્યા પ્રપંચમાં સુખ માની રહેનારા, કે સુખ શોધનારા બ્રમણમાંજ ભમે છે? હા. એવુંજ છે મ્હેં સ્વપ્નમાં પ્રિયાને જોઈ, મિત્રો જોયા, પણ સૌ મિથ્યાજ. સાચું એટલુંજ કે મહાત્મા અને દેવીએ મહારી ઘેલછા જોઈ.”

My sorrows I then might assuage,
In the ways of relegeon and truth.
Might learn from the wisdom o' age
And be chilla's by the sallies of youth.^૨

“ બેટા હિંદવ, ત્હાના આ પ્રવાસની પાછળ કોઈ પ્રેમનું ચિત્ત
આસેખાયું છે એવો આજેજ જણાયું. તું ત્હારી સર્વ હકીકત મ્હને
કહે. ૪૫ કૃપાએ સૌં સાંઝે થશે ? ”

“ ભગવન, મ્હને એ ન મૂઠો. અમારા રંસાનીચીની દુઃખતાથી
હું આપનું સાધુચિત્ત ઉદ્વેગિત કરવા નથી ઇચ્છતો. ”

“ સંસાર દુઃખથી ધરાયલાજ ખરા સાધુ થઈ શકે છે. તું ત્હારું
વૃત્તાન્ત કહીશ તો એની ઔપચિ પણ થશે ? ”

હિંદવ કિદાસ સ્વરે બોલ્યો,

પ્રેમહીમે પરતીત રસરીત પ્રેમહીમે,
પ્રેમહીમે રાજનીત, હારજીત જંગદે;
પ્રેમહીમે હાવ બાવ સહીત સમુલ પ્રેમ,
પ્રેમહીમે રાગંગ-ઉગંગ અનંગ હે.
પ્રેમહીમે ધ્યાતા ધ્યેય જ્ઞાતા જ્ઞેય પ્રેમહીમે,
પ્રેમહીમે જોગ બોગ પંચભૂત અંગહે
પ્રેમ કો પ્રકાશ સો તો કરતાકી કરામત
જહાં દેખો તહાં એક પ્રેમ કો પ્રસંગ હે.^૧

એ પ્રેમના પ્રસંગથી સ્વપ્નમાં લળ્યો હાથશ. ”

“ હા. પણ પ્રેમને માટે એજ કવી શું કહે છે ? ”

વિપ્રજે વેદ પદ તો કહા જળ જાતી પરી નહીં વેદકી બાતી,
ગાયક ગાન કિયો તો કહા, ઉન રાગ કહા સુરત્યન ન જાતી,

જોગિ વિભૂતિ ચઢાઇ કહા, જગ્ગ જોગ કહા ન હિયે અનુમાની,
સાગર પ્રીત કરી તે કહા જગલોં છય પ્રીતકી રીત ન જનના. ”

“ કેટલાક મનુષ્યો ક્ષુદ્ર કામ-ભાવનાનેજ પ્રીતિનું નામ આપી
તે પવિત્ર નામને કલંકિત કરે છે, ખેટા ઉદય, તું હવે એવા સ્થાનમાં
આવ્યો છે જ્યાં તારા દુઃખ માટે બનતા પ્રયત્નો કરવા દરેક-અનેક
તૈયાર છે. ઇશ્વર કૃપાએ તારી ઇષ્ટ વસ્તુ તબને પ્રાપ્ત થશે. ”

મનમાંજ બોલતો હોય કે ‘ તથાસ્તુ ’ તેમ હોડ ફફડાવતો ઉદય
મહાત્મા ના પગે પડ્યો. બગવત ત્હમારે દર્શન માત્રથીજ ત્હારા
દુઃખનો નાશ થયો છે. હું પ્રસન્ન થયો છું તો ત્હમારો ઇચ્છાથી શું
નહીં થાયે. ”

“ માણસ ખીજાપર ઉપકાર કરવા અસમર્થ છે. તે તો અભિ-
માન નથીજ એ ઉપકારને જોનાર છે. જ્ઞાની પુરૂષો એ અભિમાનથી
મુક્ત છે. ”

તે પછી ઉદયચંદ્રે પોતાની સંપૂર્ણ હકીકત વિદીત કરી.

સરલા દેવી નરેન્દ્રનાથની રજા લઈ ચાલી ગઈ. મહાત્મા ઉ;
દયને સૂવાનું કહી પોતાના ખીજાના પર સૂતા, ઉદય પણ સ્વપ્ન વિ-
ચારમાં ખિજાના પર સૂતો. બારી માર્ગે દેખાતા આકાશમાં ચાર-શીલાની
રમ્યમૂર્તિ ઉડતી ગાતી જણાઈ.

આવો વનવાસી કરિયે વનવાસજો,
ઉર-રસ લહાવા લાધયે એસી એકલાં.
પ્રેમાર્ણવમાં તરિ તરિ કરીયે સ્નાનજો,
કરી વિસ્મરણ પ્રપંચો જુડા જગત્તા.

પ્રકરણ ૧૬ મું,

કલ્યાણ ગ્રામ.

United we stand divided we fall,
It made and preserves us a nation.

Draw your inspiration from poets and prophets if you like, as much as you like, have your own ideas as many as you like, but do your work with feet on solid ground. Some courage is required to face facts, some strength to bear the burden of actualities, nay considerable courage and strength. * He fights well who fights the tangible and nearest hand.

Mr. A. Chawdhari.

કરીયે સંપ કુટુંબમાં શત્રુથી શું થાય

જાડું ટકે છે કુટુંબમાં એકલ ઉડી જાય

દલપતરામ.

* પ્રાતઃકાલે હજી સૂર્ય ભગવાન ઉદય પામ્યા ન હતા. કમિલિનીઓ હજી બીડાયલીજ હંતી. આકાશ તારી એ તારા ટપકીવાળું વજ્ર ઉતારવા માંડ્યું હતું. વૃક્ષોપર માળામાં સૂતેલા પક્ષિ વન્દ ધીમે ધીમે જગી મધુર સ્વરથી ગાયન કરતા ઠામે વજગવા લાગ્યા હતા. પ્રાતઃકાલનો મંદ મીઠો પવન બગીચાના વૃક્ષોને તરફ તાલથી ડોલાતી રમો

હતો. આ વખતે ઉદયચંદ્ર જાગ્યો, આ નવી વન સમૃદ્ધિ આનંદ ઉત્સાહ અને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. ધરનો ત્યાગ, વનનું દુઃખ ખેડુતનું આતિથ્ય વ્યાધિ અને તેમાં આશ્વાસન સરલાદેવીનો સમાગમ, હૈનક પવિત્રતા અને મહાત્માના સુદેશાભિમાની વિચારો, આ સર્વ પ્રસંગો એક પછી એક હૈના બંતરમાં ઉભરાવા લાગ્યા. અંતે રાતે જોયેલું સ્વપ્ન દ્રષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ચારશીલાની વ્યાકુળ મૂર્તિ હૈની પાસે ખેરી કહેવા લાગી, “ પ્રિય ઉદય, અબ્યાસ પછી શું આ ભ્રમભાગ જાગેલી હશે ? કેળવણી શું દુઃખના સાધન રૂપ જ હશે ? ત્હમે સન્યાસી થયા તો મ્હને પણ સન્યાસિની કરો, ત્હમે અલખ જગાવ્યો તો હું અલખ જગાવીશ. ત્હમે બબૂત ધારશો તો હું બબૂત ધારીશ. ત્હમે કંઠ્યા પહેરશો તો હું પણ કંઠ્યા પહેરીશ. હું ત્હમારી સાર્થક રહીશ. કલ્પના વ્યાપારમાં રમનાર પાછળ ઉભેલી સરલાદેવીને ન જોઈ શક્યો. અને કલ્પનામાં જ લગ્યો. •

મંદ મંદ સમીર વહે તર કુંજમાં બહુ મ્હાલતો
ગિરી ગવહરે અથાથ મીઠો રાગ મ્હુ આલાપતો,
એ મૃદુ છતાં કંકેશ થઈ તનુ ડેરે ને ગાહરું
આનંદ કર કંઈ હોય તો આ લલિત દર્શન તોહરું.” ૧

“ ઉદયબાઈ ચાલો દેવધાવન કરી દ્યો, આજે આપણે કુલ્યાણ ગ્રામ જોવા જઈશું

“ જુ હા. ઉદય સુદિત થઈ ગયો અને દેવીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ? ”

બગીચાના રસ્તાપર થઇ ઝાડીઓમાં પેઠાં; ચારે તરફ પુષ્પ લ-
તાઓ સુગંધી બહેકાવતી હતી. ત્યાં એક સુંદર આસનપર બેસી કંતધા-
વન કરવા લાગ્યાં. સરલાદેવી નમ્ર સ્વરે બોલી, “ દેવીના બોળામાં
ત્રીશકોટિ મનુષ્યો કલ્પોલ કરે છે. તે દુઃખહારી, સુખકારી દેવીના ચ-
રણમાં ત્હમે આવ્યા છો. હવે ચિંતા ભય ત્યજી શાંતિ ધરો. ”

“ દેવીને હું પૂજતો હતો અને પૂજું છું. પણ મહારાજી જીવનની
બક્ષીસ આપનાર મહાત્માનો સમાગમ કરાવનાર, અને માતા સમાન
પ્રેમથી વર્તનાર દેવીની કેવી રીતે પૂજા કરું ? સરલા બહેન આ મહારાજી
જીવન આપના પ્રતાપેજ છે. ”

“ શું એવું બોક્ષી ઇશ્વરની અવગણના કરો છો ? મહારાજી ન
સહેલીય. ” સ્ત્રીની સાધારણ મીઠી વાણીથી તે બોક્ષી. “ એતો ઇશ્વરેજ
ત્હમને બચાવ્યા. હું તો નિમિત્ત માત્ર હતી. ”

“ આ વાક્ય પણ ત્હમારું મહાત્મ્યજ બતાવે છે. પામર મનુ-
ષ્યો પોતે થોડું કર્યું છતાં ધણું કરનાર જેવો ડોળ ધાલી કીર્તિની
પાછળ દોડે છે. સાધારણ મણસોને કરેલા કાર્યનું ફળ ન મળે તો
ચુસ્ત થાય છે, કદાપિ સ્હામા સાણસને હાની પણ કરે છે. પણ જેને
ફળની કે કીર્તિની તો આશા પણ નથી, અન્યપર ઉપકાર કરી જે
આનંદ પામે છે અને ઇશ્વરનું કાર્ય અને પોતાને નિમિત્ત માત્રજ ગણે
છે એતો મહાત્માઓજ છે. ”

x . . . x . . . x . . . x . . . x . . . x . . . x

પ્રાતઃક્રિયાથી પરવારી આ ત્રણ જાણુ કલ્યાણઆમના દર્શનાર્થે
ગયા. કુંજમાંથી રસ્તાપર આવ્યા અને ત્યાંથી સિદ્ધ આગળ આલ્યા.
ચોક્કિવારે બગીચાની બહાર નીકળી ગયા. મેદાનપર દ્રષ્ટિ કરતાં ચારે

તન્ન લીલું ત્રાસ લીલી બજનની પેઠે પથરાયલું દેખાતું હતું. વચમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ન્હાતાં વૃક્ષો હતાં. થોડેક દૂર એક ન્હાની નદી હતી. આમાં બારેમાસ પાણી રહેતું હતું. હમણા પાણી બહુજ થોડું હતું પણ ચોમાસામાં બ્યારે નદીમાં પાણી ચહાતું ત્યારે બન્ને પાસના ગામડાંવાસિઓને બહુજ વેલું પડતું. હેમના ખેતરો રેલમછેલ થઈ જતા. ઘરોમાં પણ પાણી પાણી થવાથી હેમને દૂરના પ્રદેશમાં વિશ્રાન્તિ શોધવાની જરૂર પડતી. પણ ખેતરો નદીની પાસે એટલે ફરી ત્યાંજ આવી રહેતા. પંદરેક મીનીટ આલ્યા પછી આ ત્રણ જણ નદી કાંઠે આવી પહોંચ્યા. અહીં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં પણ છૂટા છૂટાં હતાં.

કેટલાક વસ્તીવાળાં ઘરો હતાં; મહાત્માને જોઈ અનેક મુશ્કેલીઓ હેમને પ્રણામ કરવા દોડી આવ્યાં. મહાત્મા પણ હેમને આશ્વસ્ય આપી કુશળતાના સમાચાર પૂછી વિદાય કરતા. આ લોકો ગામડાના લોકોથી દરેક રીતે જુદા હતા. પોપાક નવિન, બાપા સંસ્કારી ચાલ ચલણ સુધરેલી જણાતી. આ જોઈ હિંદયચંદ્રને સ્વાભાવિક શંકા થઈ. જેના સમાધાન માટે મહાત્માને પ્રશ્ન કંઠા; “ આ કોણ છે ? અહીં શાને રહે છે ? ”

“ ભારતદેવીના આ યાત્રાળુઓ છે. કેટલાકોએ પોતાની સંવર્ણ મિલકત દેવીને અર્પણ કરી હેના યાત્રા સ્થાનમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા ફરી છે. કેટલાક રૂંદ-અનાથ જનો દેવી સમીપ પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વ્યાધિગ્રસ્ત જનોને ઔષધિ મળે છે. જેમ પ્રાચીન લોકોના વિવિધ યાત્રા સ્થળો છે તેમ આ અર્વાચીન લોકોનું યાત્રા સ્થાન છે. ”

આગળ ચાલતાં એક ભવ્ય મકાનમાં દાખલ થયા. ત્યાં કેટલાક કબાટોમાં ઔષધોની શીશીઓ ગોઠવેલી હતી. એક બાળુ એક મ્હોટું ટેબલ અને કેટલીક ખુંશીઓ પડેલી હતી. ચારે તરફ ખારીઓ હતી. પવન સીરકાર કરી વ્હાતો હતો. જે દરવાજામાંથી દાખલ થયા ત્હેની રહામેજા ખીજા દરવાજામાંથી આ મકાનના પાછલા ભાગમાં જવાતું હતું. ત્યાં ન્હાની ન્હાની અસંખ્ય ઓરડીઓ હતી. તેમાં કોઇક ખાલી હતી તો કોઇમાં રોગીઓ રહેતા હતા. મહાત્માને જોઇ ચાલી શકનારા તરતજ ત્હેમની પાસે આવી ઘન્દે માતરમ્ નો ધ્વનિ કરી ત્હેમને પગે પડવા લાગ્યા.

અહિ વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પ વૃક્ષો હતાં. હવાને માટે દરેક ઓરડામાં ખારીઓ રાખવામાં આવી હતી. દર્દીઓની તન્દુરસ્તી સુધારવા સર્વ ઉપાયો લેવામાં આવતા. ત્હેમના ભોજન વિષે પૂરેપૂરી કાળજી રહેતી.

“ આ આરોગ્યાશ્રમ છે, જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા દેશના દર્દીઓ અહીં આવે છે, ત્હેમની ઔષધિ મંડલના એક સેવક નિવૃત્ત ડૉક્ટર રમાનાથ ચૌધરી કરે છે. ત્રણ સાધ્વી વિધવાઓ દર્દીઓને ભોજન આપી આપવા કે આશ્વાસન આપવામાં જીવન ગુજારે છે. ”

તે મકાન છોડી આગળ ચાલ્યા તો એક એના જેવુંજ ભવ્ય મકાન આવ્યું. તેમાં કેટલાક સ્વેત વસ્ત્રોવાળા પુરુષો ફરતા હતા. કોઇ પ્રૌઢ કોઇ યુવાનને કોઈ ખાલકો હતા.

“ આ સન્યાસીવિદ્યાલય છે. અહિ સન્યાસીઓને કળાવી દેશ સેવા માટે યોગ્ય કરવામાં આવે છે. એજ મંડલના દેવીના ખરા સેવકો થશે. ” મહાત્મા બોલ્યા.

“ ત્હેમને કેવું શિક્ષણ આપો છો ? ”

“ ખેલું સુખ તે જાતે નથી. પ્રથમ તો હેમના શરીર સુધારવા - બળવાન બનાવવા હેમને કસરત સંબંધી જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તેની સાથે હેમને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન અપાય છે.”

“ ધર્મમાં તો હમણા ઘણા મતો છે તો હેમને કોનો આદર કરે છે?”
 “ સઘળાનો આદર કરીયે છીયે. સઘળા ધર્મના સ્થાપકોને પૂજ્યે છીયે. રામ કૃષ્ણ, બુદ્ધ ઇસુ, મહામદ એ સર્વને અમે જગતના ઉદ્ધારક પુરોષો ગણી હેમનો સત્કાર કરીએ છીયે. આ સર્વ માહાત્માઓના નીતિના સિદ્ધાન્તો અભિન્ન અને સર્વ દેશ કાલ માટે યોગ્ય છે. લેનોજ અભ્યાસ થાય છે અને હેનુંજ શિક્ષણ અપાય છે.”

“ પણ મૂર્તિપૂજા, પુનર્જન્મ વિગેરે સિદ્ધાન્તોમાં મોટો મતભેદ છે.”

“ મૂર્તિપૂજા-કોઈક જાણીને કરે છે તો કોઈક અજાણપણે કરે છે. હિંદુઓનો મોટો ભાગ મૂર્તિ પૂજના અર્થે રહસ્યને સમજ્યા વિના રૂઢિ પ્રમાણેજ તે કરે છે. કહેવાનું ભેટલુંજ કે યોગના વિશાળ અભ્યાસ વિના-અવિનાશી અખંડ પરમાત્માને જ્યાં સૂધી જાણ્યા નથી, મન માયા મુક્ત થયું નથી ત્યાં સૂધી દરેક મનુષ્યને કોઈને કોઈ પ્રતી મૂર્તિપૂજા તો કરવીજ પડશે. પુનર્જન્મને માટે મતભેદનું કારણ જ નથી. માનનારાઓને પુનર્જન્મ મળશે ને ન માનનારાઓને નહીં મળે એવો કંઈ નિયમ નથી, એવો જ હશે તે થશે.”

હિંદુમંત્ર શાંત થયો અને તે શંકામુક્ત થયો હોય એમ હેના સુખપરથી જાણાયું. એટલે નરેન્દ્રનાથે વાત આગળ ચલાવી, “ હેમને સાંસારિક જ્ઞાન પણ અપાય છે, હમણાના વખતમાં બાળકને કન્યાવિક્રય થઈ લગ્ન એકથી વધિક પત્નીઓ પરણવાના રિવાજ રહ્યો દરેક વિદ્વાન તીરસ્કારથી અને પદેશ ગમન, સ્ત્રી કેળવણી સતિઓ વિશાળ

કરવી વિગેરે કાંચો તરફ દરેક જણ આશ્ચર્ય અને માનથી જુઓ છે. આમાંજ એમનું સાંસારિક જ્ઞાન સમાપ્ત જાય છે મતભેદના પ્રશ્નો નથી અવાપિ પર્યંત અર્થે દૂરજ રહ્યા છીએ.” આટલું બોલી મહાત્મા ઉદયચંદ્રના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા.

અંદરથી થયેલા સુદે માતરમ્ ના જય ધ્વનિએ હૃદયનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ત્રણ જણોએ પણ હૃદયનો યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો. એક સાદા શ્વેત પોષાકવાળો આળીશક વર્ણનો પ્રૌઢ પુરુષ એમની પાસે આવી અને હાથ જોડી નરેન્દ્રનાથને પ્રણામ કરી ઉભો રહ્યો.

“ અ સાધુ નવીનચંદ્ર ” ઉદય તરફ દ્રષ્ટિ કરી નરેન્દ્ર બોલ્યા, “ એમણે પોતાનું શેષજીવન આ સન્યાસીયોને સુધારવામાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ” ઉદયચંદ્ર પણ પૂજ્ય બાવથી આ સાધુ તરફ જોઈ રહ્યો.

સાધુશાળાની વ્યવસ્થા સંબંધી કંઈ વાત કરી આ ત્રણ જણ આગળ ચાલ્યા. અને એક ખીજા સુંદર મકાનમાં દાખલ થયા. એક વિશાળ ખણ્ડમાં કેટલાક પુસ્તકોના કબાટો ગોઠવેલાં હતાં. વચમાં એક મોટું ટેબલ તે પર હિન્દુસ્તાનની મુખ્ય સર્વ ભાષાઓના વર્તમાનપત્રો પડેલાં હતાં. કેટલાક લોકો વાંચતા હતા. પાછળ બગીચો હતો તેમાં સ્થાને સ્થાને આસનો ગોઠવેલા હતા. તે પર બેસી કેટલાક લોકો વાંચતા હતા. બગીચાના એક ભાગમાં કેટલાક કસરતના સાધનો દેખાતા હતા. હૈન્દી પાસે એક વિશાળ મેદાનમાં કેટલાક પુરૂષો બાલકો કસરત કરતા હતા. હૈમને શિક્ષણ આપવા એક જણ ઉભો હતો. આ સર્વ સ્થળો જોઈ આ ત્રણ જણ બગીચાના દ્વારમાંથી બહાર આવ્યા. “ હાલુંખડું જોવાનું હતું તે જોઈ પણ રહ્યા અને ભોજનનો સમય

થયો માટે હવે મંદિર તરફ ચલશું.” નરેન્દ્રનાથ બોલ્યા.

પણ આ સ્થાને મક્કનો દેખાય એમાં શું છે ?

“ એક વનિતાવિશ્રામગૃહ છે. ખીલું વિવિધકલાશિક્ષણ ગૃહ છે. વનિતાવિશ્રામગૃહમાં પુરૂષો જઈ શકતા નથી. એમાં કેટલાક સાધ્વી બાલ કે પ્રૌઢ વિધવાઓ, કેટલાક યુવતિઓ રહે છે. કેટલાક ગૃહકલાઓ શીખે છે કેટલાક વિવિધ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરે છે. કેટલાક વૈદ્ય-વિદ્યા શીખે છે. આમાંથી શિક્ષણ લઈ કેટલીક સ્ત્રીઓ ભારતવર્ષના વિવિધ ભાગોમાં ફરી સાધારણ વર્ગની કે અશિક્ષિત સ્ત્રી વર્ગને હેમના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે.”

“ પણ આપણા પરદામાં એ બિચારીઓનો બોધ શા કામનો !”

હિંદુ શંકાથી પૂછ્યું.

“ તેઓ પ્રથમ જે દેશમાં જાય તે દેશની સ્ત્રીઓની ચાલચલણ-રૂઢિઓનો અભ્યાસ કરે છે. પછી પાદરી સ્ત્રીઓની પેઠે હેમના ધરમાં જઈ હેમની સાથે હળીમળી વાતો કરે છે આ પ્રમાણે બોધ સાથે હેમના મન જાણે છે.”

“ કેટલીક વિધવાઓ અંદર થોડો વખત રહી કંઈ ઉદ્યોગ શીખી પોતાના દેશમાં જઈ સુખે પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”

ભારત ઉદ્ધારની આ ખરી વ્યવસ્થાનું કલ્યાણકારી દર્શન કરી અતિ પ્રસન્ન થયેલો પોતાના વિભાગની સ્થિતિ એની પાસેજ મુક્તાં ખિન્ન થતો હિંદુચંદ્ર, નરેન્દ્રનાથ, અને સરલાદેવી પુનઃ મંદિર તરફ વળ્યા.

“ પણ આ સંઘળા ખર્ચની વ્યવસ્થા કેમ થાય છે ?”

દેવીના ઉપાસકો તરફથી એક પ્રજાકીય ઉદ્યમણું (National

fund) આલે છે. તેમાં પૈસા કેવી રીતે જરાય છે એ તહેમને કામ ખીજે વખતે કહીશ.

“ ખરી સેવાતે આનુંજ નામ ! સ્વદેશ સેવામાં પોતાનું જીવન આપનારા, પોતાનું સર્વ સુખ સ્વદેશાનુરાગમાંજ સમજનારા મહા-ત્માઓ જ્યારે દેશના દરેક વિભાગમાં જન્મશે ત્યારેજ ઉન્નતિ-ખરી ઉન્નતિ થશે. સ્વાર્થને સેવો કે સ્વદેશને સેવો. જન્મે ને એક વખતે-સાથેજ સેવનારા એકને પણ સંતુષ્ટ કરી શકતા નથી. ” આ વાક્ય પુરૂં થતાં તહેની એક ઇંગ્લેજ કવિતા યાદ આવી તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો.

Give us men,
Men from every rank
Fresh and free and frank,
Men of thought and reading,
Men of light and leading,
Men of national breeding,
India's welfare speeding.
Men of faith and not of fashion,
Men of lofty aim in action.
Give us men I say again,

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ગંગારામનો પશ્ચાત્તાપ.

રૂપાણો જોખન ભર્યો જનમ્યો ઉચ્ચે કૂળ

શોભે નહીં વિદ્યા વિના સુવાસ વિણ જયમ કુલ.^૧

નાસ્તિ માર્યા સમો બન્ધુ નાસ્તિ માર્યા સમો ગતિઃ ।

નાસ્તિ માર્યા સમોલોકે સત્વાર્થી ધર્મ સંગ્રહે. ॥^૨

અજ્ઞાનતામાં, જોખનના મદમાં કે મગરૂરીમાં થયલા ત્રાહણ કામનું પરિણામ ન આવતું હોય તો આજે સુખી છે તે કરતાં કેટલા વધારે હોત એ કહેવું મુશ્કેલ છે; કુદરતી નિયમો એવા છે કે જાણે અજાણે તેમાં જોશ પણ ફેરફાર થતાં પોતાનું કાર્ય કરે છે ? ધનવાન જોખનના મદમાં છડેલા, વિષયમાં અંધ મદપાન કરનારને ત્હની પાછળ રચાતું કુદરતનું દુઃખમય શોકમય ચિત્ર ભાગ્યેજ દેખાય છે. પણ કાર્ય પાછળ પરિણામ ઉભેલુંજ છે, તો તેમાંથી તે બિચારો ક્યાં સટકી જાય ? ગંગારામ જ્યારે ધનના ખજાનામાં દ્રષ્ટિ નાંખી આનંદ પામતો, સ્વાર્થી મિત્રોના સંગમાં ફરતો, ત્યારે ત્હનાથી-પોતાથી થતા અનેક પ્રકારના અનર્થો ત્હને સ્વર્ગ તૂલ્ય સુખકર થતા. પણ લક્ષ્મી “બો ઇન્દ્રાણિ છે તે પહોંચે થયલા-કર્તવ્ય પતિત થયલા ઇન્દ્રને ન વરલાં

૧ હિતોપદેશ-બાષાંતર. ૨. શ્રી સમાન ખીજે મિત્ર નથી શ્રી સમાન ખીજ મતિ નથી, એને ધર્મ કાર્ય કરનામાં શ્રી સમાન કોઇ સહાય્ય કરનાર નથી. મહાભારત શાંતિ પર્વ.

કર્તવ્ય પરાયણ થયલા ઇન્દ્રનેજ વરે છે. ગંગારામ કર્તવ્ય વિમુક્ત થયે ત્યારથીજ લક્ષ્મીએ ગતિ કરવા માંડી હતી અને ધીમે ધીમે ખજના ખૂટવા લાગ્યા. મહેતા-કામદારે પોતાના ઘરે બરવા લાગ્યા. મિત્રોએ પણ બને તેટલું કરી લેને લુટ્યો. સુધારનાર કરતાં બગાડનાર ઘણા તેમજ વધારે જાણાં હતાં, એટલે લેને શિખામણ દેવા કોઈ રહ્યું નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે પહેડી બંધ થઈ. પોતાને કોઈ વેશ્યાનાં ઘરમાં ખૂંચ માર પડ્યો, લજ્જા ગઈ. લક્ષ્મી અર્ધ ને લાત ખાધી તે જૂદી. મિત્રો મીઠું બોલનારા ખુશામતીઆ સૌ દૂર થયા. જગતના વ્યવહારની લેને હવેજ ખબર પડી.

હેની માતાના સ્વર્ગવાસને આજે બે મહિના થયા છે.

“જે મિત્રોને હું પ્રિયમાં પ્રિય ગણતો, જેની સલાહને ઇશ્વરી સલાહ ગણતો જેના સ્વાર્થી શબ્દોમાં અંબાઈ મ્હં અનેક અનર્થી ને અર્થી કરી માન્યા, તેજ દુષ્ટ મિત્રો આખરે મ્હારાથી દૂર થયા ! દુઃખને વખતે દૂર થયા ? પ્રીતિના સ્વાર્થી શ્વેત પડદાની પાછળ આવું દુષ્ટ નાટક હશે, એતો આજેજ જાણ્યું.”

ઓ વિપચી જુગારી કે મદિરાપાની પામર જન ! ધનના મદમાં મત્ત થઈ ફરનારા મૂર્ખા ! જે આ સંસારમાં ત્હારા માટે સુખ નથી તો આગળ તે શું હશે. ઓ નીચ બોળા હૃદય ! બળી બળી ત્હારે પ્રાયશ્ચિત શોધી લે.” માંદગીના બિછાનાપર સૂતો તે આ શબ્દો લવ્યો.

આ દુઃખમાં કોઈ આશ્વાસન કે શાંતિરૂપ હોય તો લેની નત્ર સુશીલ પત્ની શાધાજ હતી. તે પાછલા સર્વ દુઃખો સર્વ અણબનાવો બૂલી જઈ, એકજ નિઃશયી, ભક્તિથી, પોતાના પતિ પાસે બેસી રહેતી, કેઈ કોઈ વખતે તે અન્ન જલ પણ બૂલી જતી. વારંવાર આશ્વિ

આપતી, ત્હેની ઇચ્છા થાય તે પ્રમાણે બોજન તૈયાર કરી દેતી. મોઢાં મોઢાં વાઝો કહી પોતાના હુંક જ્ઞાન અનુસાર, કથાઓ કહી કે કોઈ સામ્બીય પુસ્તક વાંચી પતિને વ્યાધિનું દુઃખ ભૂલાવવા પ્રયત્ન કરતી. હમણા તે પતિનું માથું બોળામાં લઇ બેઠી હતી.

“ મહારા પ્રાણ, એ સંધળું હવે બૂલી જાયો. ” તે નત્ર સ્વરે બોલી.

મંધુ પાઠક ! શું આવી સુશીલ, સાધ્વી, પતિભક્તિપરાયણ અનેક દુઃખો સ્હામે ક્ષમાની દ્રષ્ટિથી જોનાર, પવિત્ર બાલાનું ચરિત્ર જોઈ ત્હાં હૃદય પ્રેમથી નથી કહેતું કે સાત્વિકવૃત્તિધારિણીબાલાઓ ! ત્હમ્હાં તપ તપસ્વિઓને પણ પ્રેમ ઉપજાવે એવું છે.

“ રાધે ! પ્રિય રાધે ! તું સાચું કહે, શું ત્હં ત્હારા પાપી પતિ ને અંતઃકરણથી માફી આપી છે ? અહા ! મ્હં પાપીએ કેટલા વખત ત્હારા સુકોમળ શરીરપર પ્રહારો ઝાં હશે ? કેટલા વખત મ્હં ત્હેને અપરાધો કલા હશે ? ” અંગારામ ઉઠીને સ્હામે બેસી રાધાના મુખ સ્હામું જોઈ બોલ્યો.

“ મહારા પ્રાણ, હું બૂલી ગઈ છું, ને ત્હમે પણ બૂલી જાયો. ત્હમે હવે જો સુમાર્ગે ચાલો તો મ્હને પૂરો સંતોષ છે. ”

“ શું તું ધારે છે કે હું જીવીશ ? ના ! ના ! મ્હને તો આશા નથી. ત્હને આપેલા દુઃખનું પ્રાયશ્ચિત ક્યાં અને ક્યારે થશે ? ”

ત્હમે જીવશો, હજી ઘણો વખત જીવશો—મહારા નાથ ! શાંતિ ધરો, ઇશ્વરપર બાવ કરો, અને તે દીનનાથજી આપણને મદદ કરશે. ”

રાધા ! રાધા ! મહારા, તરફ જોતાં મ્હાં મન પ્રવે છે. તું પવિત્ર છે, હું પતિત છું રાધા ! તપથી યોગથી દાનથી કે શ્રદ્ધાથી જે

ધમ્મર શોધવા સાધુઓ મથે છે તે ધમ્મરને ત્હું દુઃખ સહી-શાંતિ ધરી શોધ્યો છે. હું કેટલો બધો નાદાન હતો કે ત્હારી સલાહ ન માની, એટલુંજ નહીં પણ ત્હને તિરસ્કારી । હા । એ વિચાર મ્હને શલ્ય પેડે ખૂચે છે.

“ મ્હારા બહાલા, ત્હમે કંઈ ખોટું નથી કયું એ મ્હારા બાગ્યનોજ દોષ હતો. અને આખરે મ્હારા પતિ પસ્તાયા છે એજ મ્હારા અહો બાગ્યની વાત છે. પશ્ચાતાપ એજ ત્હમારું પ્રાયશ્ચિત છે. ત્હમે શાંત થાઓ. મ્હું કંઈ ઉપકાર કયો નથી અને કરવાને સમર્થ પણ નથી. આજેજ વૈદ્ય કહ્યું છે કે આવું આવું બોલતાં ત્હમારી તખ્તીયત બગડી જશે. સ્વસ્થ થાઓ જરાક આરામ થશે કે આપણે દેશ જઈશું. ”

• દેશમાં કેમ જવાશે ? મ્હારી પાસે એક પૈ પણ નથી.

“ ત્હમારી પાસે ઘણું છે. મ્હારા પિતાને ટહીશ. તે નહીં આપે તો આ મ્હારો હાર વેચીશ. ત્હમ્હારા કરતાં મ્હને શું બહાલું છે ? ”

“ હું પાપી । ખરેખરો પાપી છું. મ્હારી દુષ્ટતાની તો સદજ થઈ. ત્હારા શરીરપર અસંકારો પણ ન રહેવા દીધા. શું આ રહેલા ત્હારા સૌભાગ્યના ચિરનો. પણ લેઈ લઉં ? ના, ના, હવે એવો ફર નહીં થાઉં. એ કરતાં હું મૃત્યુ વધારે પસંદ કરીશ. ત્હેની આંખમાં અમુ બરછ આવ્યાં. ” રાધા, મ્હને ત્હારે પગે પડી રડવા દે. ”

• “ રડો નહીં, ત્હમારી તખ્તીયત કંઈક સુધરી છે તે પણ બગડી જશે. ત્હમે જીવતાં હશે તો અસંકારો અનેક થશે. મ્હારા સૌભાગ્યનું ચિહ્ન કંકણ અખંડ છે ને અખંડ રહેશે. ”

ગંગાસાગર પગવાર શાન્ત થયો. પત્નીના શાંત મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. રાધે, એક દિન હું ધનવાન હતો, આજ હું ગરીબ છું. —રેક છું.

તું મહારૂં રત્ન-રંકનું રત્ન છે. જો ઇશ્વર મહને જીવતો રાખે તો એકજ આશા છે કે ત્હને મહારી કલ્પનામાં હમણા દેખાતા સુખો દેખાડું.”

“તહારા એ વાક્યો મહને બહુજ બહાલાં લાગે છે. મહારા સુખનો સૂર્ય ઉગશે.”

વ્યાધી મેસ્ત, આશા વિમુક્ત-નિરાશ ગંગારામ પત્નીના આવાં ધૈર્યના ઉત્સાહના વાક્યો સાંભળી આનંદ પામ્યો. અને કોઈ વખતે નહીં અનુભવેલા ખ્યારથી ત્હને ભેટ્યો. ત્હેની છાતીપર માથું રાખી શાંત થયો, ત્હેજ ત્હેનું વિરામસ્થાન, તેજ ત્હેનું દુઃખહારી રમણીય સ્થાન હોય તેમ પળવાર એમજ રહ્યો. આ સ્વર્ગીય શાંતિમાં ગંગારામની ન્હાની બહેનેજ વિક્ષેપ નાંખ્યો.”

“ભાભી, મહને જમવાનું આપો.”

ગંગારામે જરા લજ્જામય માથું ઉઠાવ્યું.

“રાધા નરંદને જમવાનું રૂપવા રસોડામાં ગઈ.”

“તહમને કંઈ જમવાનું જોશે?” ત્હેણે ગંગારામને પ્રશ્ન કર્યો.

“થોડુંક દુધ લાવ.”

રાધા તરતજ વાડકામાં દુધ લાવી, દુધ પી, ગંગારામ ઉઠ્યો, જરા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો, ત્હેના શરીરમાં આજે કંઈ નવું બળ આવતું જણાયું. શરીર જરા હલકું-સ્વસ્થ થયું. માંદગી હોય પણ વેદના ઓછી થઈ. આર વાગે વૈદ્ય આવ્યો. નાડી તપાસી કહ્યું. “અલબત્ત, આજે ફેરફાર જણાય છે, પણ તહમે બોલવાનું થોડું રાખતા જાઓ.”

“હા, આજે કંઈ વધારે બોલાયું હશે પણ એ બોલવાથી તો મહારા ધારવા પ્રમાણે ગેરલાભ કરવાં લાભ વધારે થયો છે.”

વૈધ હસી પડ્યો.

થોડીવાર કંઈ વાતચિત કરી વૈધે તો રજા લીધી. ત્યાં એક મિત્ર આવ્યો. ઝગારામ ખારી પાસે આરામ ખુરસીપર બેઠો, ત્હેનો મિત્ર ત્હેની સ્થાને બેઠો.

બન્ને મિત્રો ઘણા લાંબા વખતે મળ્યા હોવાથી નવી જુની વાતો નીકળી. રાધા તેટલામાં ઘરનું કામકાજ કરવા મંડી. લગભગ એક કલાક ત્હેમની વાતોમાં ગમે ને રાતના આઠ વાગે મિત્રે જવાની રજા લીધી. રાધાએ ઘર કામ તો આરોપી લીધું હતું પણ પતિનો મિત્ર બેઠો હોવાથી ખદારજ બેઠી અને નહુંદને હાશ્મ ગમત સાથે કંઈ બોધ વ્યવનો કહેતી હતી. માતાના જીવંતાં તો બાબીને સંતાપવામાં દુઃખ દેવામાં તે કોઈ પણ પ્રકારે કચાસ નહોતી રાખતી, પણ પછી તો ઘરમાં એક રાધાજી હતી, તેમ તે ત્હેની સાથે બહુજ માયાળુપણે વર્તતી હોવાથી, તે પણ ત્હેનાં તરફ ખ્યાર રાખતી.

મિત્ર ગયો કે રાધા તરતજ અંદર દાખલ થઈ. સુવાનો વખત થયો છે વાત કરવાથી આજે ઘણા પરિશ્રમ થયો હતો, એટલે વધારે વાત કરવી અનુચિત. ધૂારી તે ખાટલોપર પતિના માથા પાસે બેઠી. અને એક નવું ગામન શીખી છું.

“ સુમે સંભળાવ એથી મ્હને બહુજ આનંદ થશે.”

દેહ-હૃદયથી મનુષ્ય યંત્ર ચાલતું જો,

માયા-પુરુષની પ્રીતિથી જગત મ્હાલતું જો,

ઉભય એક ભિન્ન ભિન્ન એમ ભાસતાં જો,

સુષુપ્તિ મર્દિજ ઉભય એક થઈ જતાં જો,

નારી પુરુષ લગન એ સુષુપ્તિ કારણે જો,

જગદ તરણ, તારવા એ છે સકારણેને.

ગાનારના સ્વપ્નમાં કે ગાનના અર્થે ગાંભીર્યમાં તકીન થઈ કે ગં-
ગારામ આ જડ સૃષ્ટીથી પળવાર સરી ગયો. હૈની આંખો મિચ્યા અને
મીઠી નિદ્રામાં મધુર સ્વપ્નો જોવા લાગ્યો. પ્રિય પાઠક! આપણે હૈની
સ્વપ્ન સૃષ્ટીમાં કેમ જઈ શકીએ ?

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ચતુર્મુજની ચિન્તા !

‘ નૈસર્ગિકી મુરખિણી કુમુમસ્ય સિદ્ધા,
મૂર્છિસ્થિતિર્ન ચરણૈ રક્તાઢનાનિ. ભવભૂતિ.
શરીરે સ્વર્વરીભૂતે વ્યાધીગ્રસ્તકલેવરે,
ઔષધં જાન્હવી તોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ

True love's the gift which God has given,
To man alone beneath the heaven.
It is not fantasy's hot fire
Whose wishes soon as granted fly,
With dead desire it does not die

૧ મુખથી કુમુમની સ્થિતિ તો સ્વાભાવથીજ મસ્તિષક ઉપર સિદ્ધ છે,
પ્રથમ તમે લાતો ખાલી એ હૈની કુમાભંગિક સ્થિતિ નથી; ભવભૂતિ.

It is the secret sympathy
The silver link the silken tie
Which heart to heart and mind to mind
In body and in soul can bind.

Sei. W. Scott.

આરશીલામાં ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો છે. તહેનું મધુર હાસ્ય હવે કાંઈ પ્રસંગેજ જોવાય છે. મીઠી વાણી મનહર વાતો ક્યારેકજ સંભળાય છે. સુઠકના ગાન તો અલોપજ થઇ ગયા છે. વાંચવું તહેને ગમતું નથી. માત્ર નિરાશા ને દુઃખજ તહેના સાથીઓ રહ્યા છે, નિં સાસા અને આંસુઓજ તહેના સંબંધી રહ્યા છે. એક અજબ-મોહક મૂર્તિ જંગલમાં તહેની રહામું સ્વપ્નમાં તહેની કલ્પના સૂટીમાં બમ્યા કરે છે, અને તહેને કહે છે, “પ્રિય આર, મહારા ત્યાગતું કારણ તુંજ છે, અને સુખતું કારણ પણ તુંજ છે, હું રખડું છું દુઃખી થાઉં છું, તે તારાજ માટે. આજ તહેનું જી ન છે. પણ આશા વિના જીવન વ્યર્થ છે; અને નિરાશાનું કંઈ પણ ઔપધ હોય તો આત્મઘાતનો વિચાર છે. કેટલાક સંબંધી જનો તો આનંદ પામતા તહેને ઘેર આવતા, આરને મજકરા અને હાંડથી ખોલાવતા, પણ આરની નિરાશા જોઈ અનેક વિચારો કરતા. આ વાત ગામમાં પણ ખૂબ ચર્ચાતી, સ્ત્રીઓને તો કંઈક ઉદ્ધમ જોઈએ, એટલે આવી વાત તહેમના ઉદ્ધમના વખતનો મોટો ભાગ રોકતી. રાધા પાર્વતી અને અતુલજનેજ તહેના માટે ખરી ચિંતા હતી. રાધાનો પતિ બિમાર હોવાથી તે તો બાગ્યેજ કંઈ કરી શકતી. પાર્વતીને તહેના દુઃખની ખરી ચિંતા હતી, પણ સગપણ તોડી નાંખી ચાલિતો ખોટો વેરી સેવા જેટલી હાંમલ ન હતી. માત્ર

અતુર્મુજ્જ આમાં વધારે દુઃખી હતો. રાત્રિના અગીયાર વાગે અતુર્મુજ્જ વખારેથી ઘેર આવ્યો. આરૂના ઝોડામાં બતી જાંખી જાંખી બળ્યા કરતી હતી. દરવાજો ખુલ્લો હતો. અતુર્મુજ્જે ધીમેથી દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને અંદર દાખલ થયો. આરૂ એક આરામ ખુરશી પર સૂતી હતી. આંખ મિચાચલી હતી. ગાલ પર સૂકાયલા અશ્રુના શેરલ પ્રકાશમાં જરા ઝળકી રહ્યા હતા. હાથમાં એક કાગળ હતો. તેમાં જેતાં અક્ષર ઉદ્યત્ક્રન્તા જણાયા, શંકા, શ્વાસા, આશ્ચર્યથી અતુર્મુજ્જ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. કાગળ જેવાની શ્વાસા પ્રબળ થઇ, આરૂ નિદ્રામાં હતી ને કાગળ હાથમાંથી સહેલાઈથી સરી આવે એમ હતો. કાગળ ધીમેથી સેરવી લઈ બતી પાસે જઇ જેવા લાગ્યો,

“ રહમન્યો. ઉદ્યત્ક્રન્દે કરેલા બાપાંતરના હસ્ત લેખનો આ છેલ્લો ભાગ છે. મહારા ટેબલમાંથી આરૂને મળ્યો હશે. ” આટલું બોલી કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

“ મેં મહિનાની એક સવારે હું ટેકરી ઉપર દરવા ગયો. કુદરતનો દેખાવ ખુશદારક હતો છતાં મહારૂ હૃદય તો ડસ ડસી રહ્યું હતું. મહને વિચાર થયો, કે શું કુદરત આ હલકા પ્રાણીઓને સુખમાં રાખે છે, અને મહારા જેવાને સુખથી દૂર કરે છે ? ”

ઓ વૃક્ષો, ઓ યોગાન, ઓ સુખી પક્ષીઓ ! કહો, કહો કે કુદરતના આ વિશાળ વિશ્વમાં કઇ કઇ જગાએ સુખ ભર્યું છે ? પક્ષીઓએ મહારા આત્મા પર માન ગાયું. પવનની લહરીએ મહારી આ-સપાસ સુસવાટો કર્યો, અને કુદરતના રોડદાર ગીબે કહ્યું. પ્રેમ એજ આનંદ છે, પ્રેમ એજ ધન્ય છે; પ્રેમ એજ સુખ છે. જગતની દરેક વસ્તુનું જીવન પ્રેમથીજ છે. હેની નિચે આરૂના અક્ષરો હતા,

પ્રીતિ એવી વસ્તુ કિમત ન ઝવેરી કરી શકે,
જડે ના તે જોતાં શતવરસ જો આ તન ટકે;
વળી પૂરાં પ્રેમે કપટ ભરિ જો હોય કરણી,
નહીં નારી તે તો ભુંડિ જરૂર તે પેટ ભરણી,^૧

વાંચી, નિશ્વાસ નાંખી, પત્ર તરફ જોઈ રહ્યો. “ આર ! આર !
શું તું હારી ભવિષ્ય નથી જોતી ? તું આવું આવું તે શાને જોખી
રાખતી હઈશ ? જે કેળવણી ત્હને સુખી કરવા, હારી જીવન શ્રેયસ્કર
માર્ગે વાળવા આપી તેજ ત્હને દુઃખરૂપ થાય છે. મહારે તે શું કરવું ?
કોને ખૂઠવું ? મિત્રા કંઈ સલાહ દે છે, પત્ની કંઈ કહે છે, પિતા બિચ્છું
કરે છે, મહારે તે શું કરવું ? શું જાણી જોઈને આ મધુર કુસુમને
કરમારી નાંખવું ? શું આવી પ્રેમી વાસનાઓનો ધ્વંસ કરવો ? આ
વાક્યો બોલતાં ત્હનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો, નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ
આવ્યાં. બહેનના સુંદર ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યો. શાંતિ, પ્રેમ પવિત્રતા
ત્હેના પર વાસ કરી રહેલા જણાયા. શું આ મધુર સુગંધી પુષ્પ
ધરનારી વેલી એક શુષ્ક બાવળના થડ સાથે બાઝવા સૂન્યલી હશે ?
પૂર્વે ક્ષત્રીઓ ધ્વંષિત કન્યા જો લક્ષમાં ન મળે તો ત્હેનું હરણુ પણ
કરતા, સુભદ્રાના હરણુમાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે પણ મદદ કરી હતી.
ઉદય જો અહીં હોત તો ગમે તે કરત, પણ હવે તો બે દુઃખો, એક
તો આનું લક્ષ અટકાવવું અને બીજું ઉદયને શોધવો, અને ત્હેનું સ-
ગમ્ય તોડવું. આ બન્ને કરતાં શાંતિનો બોધ બહારી લેવો પડ્યો. ”
આટલું બોલી ત્હેણે ગળવામાંથી એક પરખીડીયું ફેંકાડ્યું. “ આનંદજીની
સલાહ પણ કેટલેક દરજ્જે બ્યાજખી છે. ” એમ કહી ને પત્ર વાંચવા

લાગ્યો.

પ્રિય અતુલજી,

હું આપને મારા અનેક પત્રોમાં કહી ગયો છું કે સાંસારિક સુખનો આધાર આર્થિકી ગૃહવ્યવસ્થા પર છે અને ગૃહ વ્યવસ્થાનો આધાર લાભ પર છે. એક પુરૂષ જેની પાસે અઘણક ધન છે, ચાકરો લેકરી સેવામાં હોય છે, ગાડી ધોવા વગેરે પુષ્કળ છે પણ તેના ધનની સંભાળી બહુજી હુદ્ સ્વભાવની છે, રાતદિવસ કળ્યા થાય છે, ઘરમાં સુખને બદલે દુઃખ ગળે છે, પ્રેમનું તો નામ પણ નથી. બાળકોને કેળવણીને સ્થાને ખરાબ સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે, કોઈ સ્થાને પત્ની ગરીબ સાંધવી છે અને પતિ પુરુષી છે. કહો, કે આ દમ્પતિ દુઃખી કે સુખી ? પણ એક દમ્પતિ બહુજી ગરીબ છે. સુખમાં રહે છે, સુખનો સાધારણ છે પણ તિપત્ની અન્યોન્ય તરફ પ્રેમ રાખનાર નથી અને નીતિવાન છે. આમાં સુખનું કારણ ધન છે કે સદ્ગુણો ? બન્ને ત્હમે મઠને અવિચેકી, કે હલત કહો પણ હું તો સત્ય કહેનારો છું. મઠને જે સત્ય લાગે તે કહેવામાં હું કોઈની પણ દરકાર રાખનારો નથી. ત્હમે જેની સાથે ત્હમारी બહેનનું સગવળુ કર્યું છે, તે મેલાજીને હું મારી રીતે ઓળખું છું અને તેથીજ ખુબે ખુલું કહું છું કે ત્હમે લાય કરીજ ત્હમारी બહેનનું જીવન બોલ્યું છે. તેની મૂર્ખાઇનું એક દ્રષ્ટાંત પેપરમાં પણ છપાયું છે. (આ પત્ર સાથે એ પેપર બોકલ્યું છે) પણ બાઈ શ્રી ! હજી કંઈ ગયું નથી. સૌ ત્હમારા હાથમાં છે. હાંમત ધરો, કુધારાને હણો ને સુધારાનો પ્રકાશ કરો. તાતિ રહિઓનો બહીક રાખવાનો વખત વહી ગયો છે. અને કદાચ તેથી સખતમાં સખત સગ્ન ભોગવવી પડે, તો પણ શું મારા સુચ મિત્ર મોતાની

વિગા-વિકસિત બગિચીને આમ અંધકારમાં ધકેલી દઈ પોતે સુખે બેસી રહેશે ?”.

પત્રનો આ ભાગ વાંચતા અતુર્ગુણતું મુખ લાલ થઈ મર્યું. ત્હેના મુખપર શૌર્ય હીમતના ચિહ્નો જણાયા. ફરી એકવાર તે અ. રના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પત્રે ત્હેનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“ ગુજરાતમાં સુધારાની શરૂઆતમાં કેટલા સુધારકોને શાંતિ બહાર મૂક્યા ? પણ એજ શાંતિ બહાર મૂકાયલા, અહિપતરામ, નર્મ-દાસકર, દલપતરામ, કરસનદાસ માટે આજે ગુજરાત સમસ્ત મગફળી ધરાવે છે. એમના કાળાહાથ-પ્રયત્નને પ્રતાપેજ ગુજરાતી હિન્દુ સંસારમાં આદરો ફેરફાર થવા પામ્યો, એમના પ્રતાપેજ આટલા મન્યકારો થયા અને એમને પ્રતાપેજ સસ્તવતીચંદ્ર જેવો મહાન અંધ લખાયો.”

સહ કાંઈમાં અચાત્ય હમેશાં વડો આવે છે પણ નૈતિક બલ (Moral courage) તે અસંત્યને દૂલીમાં ગાદોળી પોતાના માર્ગનું સ્વચ્છ કરે છે. અને એજ નૈતિકબળ કીર્તિ વરે છે. જાપણે કરનામાં, નીચિના વાક્યો બોલવામાં કે સંસાર સુધારાના લેખો કાઢવામાં કંઈ ખરો સુધારો નથી, પણુ કર્તવ્યમાંજ ખરા સુધારાનું દર્શન થાય છે.

“ ભાઈ, મહેને કહેવા દો કે સગપણમાં, વરના પક્ષનું સર્વ રીતે હિત સધાય છે, અને કન્યા પક્ષને સર્વ રીતે નુકશાન છે. બાલપણમાં છોકરાનું સગપણ કરનાર માળાપનો હેતુજ એ છે કે ભવિષ્યમાં ત્હેમની પાસે ધન ન રહે કે પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય કે છોકરો દુરાચરણી થાય કે પોતાનો સ્વર્ગવાસ થાય તો પછી એને નહીં મળે. આમાં ખરેખર છોકરો દુરાચરણી કે ખડો થઈ જાય અને કન્યા પક્ષના લાભ કરવા ના કહેતો આપણા મહાજનો અનીતિને-અનાચ્છને ઉત્તેજન આપવા

કમર કથી મેદાન પડે છે, અને સગપણુ તોડવામાં મહાનુભાવ જણાવે છે, પણ જો છોકરી ગાંડી થઇ જાય તો ત્હેની સામે એક બીજી પ-રણુવા-એ પત્નીઓ પરણુવા વરને કંઇ નથી કહેતા. આ શું દેખીતો અન્યાય નથી. ? પચાસ વર્ષનો કોસો પાંચમીવાર બાધ ! આપણા દેશમાં પરણે તે ધર્મ, અને દશ વર્ષની ઉમરે વિધવા થયેલી પુનર્લેખ કરે તે અધર્મ. પુરૂષ પક્ષ હરેક રીતે સખળ છે. સ્વચ્છન્દી છે, અને કામલાંગી, કામલ હૃદયવાળીજ નારીનેજ દરેક પ્રકારે દુઃખ છે. ”

મહારી છેલ્લી સલાહ ત્હમને એટલીજ છે કે કોઇની પણ ખડીક સાખ્યા વગર, સગપણુ તોડી નાંખી, અને હિંદુની શોધ કરાવો, શોધ કરતાં મળશે-જરૂર મળશે. અને આ પ્રેમી જોડલાં ને ત્હેમના સંસાર માર્ગમાં જોડી સંસાર સુધારાનો ડંકો વગાડો. ”

લિ ત્હમારો

આનંદજી

આનંદજીનું કહેવું એક રીતે બ્યાજખી છે. બીજી રીતે મહારી દ્રષ્ટિ ત્હેને ગેરવાજખી જુએ છે. સગપણુમાં સર્વ રીતે વરના પક્ષનુંજ હિત સંધાય છે એમ નથી. ઉભય પક્ષના લોકો ભાષિકાધિક સંબંધમાં આવતાં જાય છે. ત્હેમણુ વર કન્યાને પણ પ્રેમ બાંધવાનો અવકાશ મળી શકે એમ છે. સગપણુ તોડવાથી કન્યાવિકલ કરનારાઓ પણ ભ્રાતૃત્વ વચ્ચે સગપણુ તોડી નાંખશે. અનેક અનયોના બીજી રો-પાશે. વળી પિતા કદાચ હક લઈ મ્હને ન ગણુકારતાં પોતેજ લગ્ન કરે તો મ્હાં શું આશ્રે ? આને આ ચિન્તામાં વિશ્વાસ નાંખી કાગળ ગળવામાં મૂક્યો. સતેલી ખડેપર દ્રષ્ટિ નાંખી આશ્વતો થશે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નારી કર્તવ્ય !

The millstreams that turn the clappers of the world arise in solitary places

Helps

Here is a system of education in one word, be it your care, then to train up mothers who shall know how to educate their children.

Home makes the man.

સમય પાણીના પ્રવાહ પેઠે ચાલ્યો જાય છે. ત્હેને અટકવા કોણ સમર્થ છે. પણ પગ જતાં ચાલતું લમ પાસે આવતું જાય છે, ઘરમાં નરસિંહભાઈ શિવાય સૌ ચિંતાજ કરે છે, આજે ચૈત્રી ચંદ્રનો દિવસ છે. ચાંરના ઓરડામાં આજે કંઈ નવિન પ્રકારની શોભા દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે એક સુંદર ગાદિ અને તકિયાનું આસન ગોઠવેલું છે. આખા દિવાનખાનામાં જાગૃત પાથરેલી છે. આ જોઈ જોનાર સહજ અનુભવ કરી શકે કે ત્હના ઘરમાં કોઈ મેમાન આવનાર હશે.

● બાર વાગ્યા તે પહેલાં તે અધંક દિવાનખાનું સ્ત્રીઓએ ભરાઈ ગયું. કોઈ પાતાના બાળકોને સાથે તેડી આવી હતી. સ્ત્રીઓની વાતચિતથી સ્થાન ગાળી રહ્યું હતું. ઇમેજોમાં હજારો કે તેથી પણ વધારે ભેદો એકઠા થવા છતાં એટલો અવાજ નથી થતો એટલો આપણામાં વિવાદ કે અન્ય કોઈ પ્રસંગે દસ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ એકઠી થવાથી

ધયા છે. અહીં પણ તો એક ખીજાને પૂછાપૂછ કરી રહી હતી

“ અલી, મોહિની, એ આવનાર બાઈ બંગાલી મડમ છે કે ? ”

“ હા. અને મહેન તો ચાર બહેન રહેતી હતી કે, ગરિણી

ઉપર સમજાવશે.

“ ક્યાં છે ગરિણી. ”

“ એતો મહેન શી ખબર ? ”

“ તારે તેં પૂછ્યું શું ? વયમાં વધી છે પણ અક્લમાં નથી વધી. હું પૂછું છું. ” તે તત્તજ ઉઠી પાર્વતી પાસે ગઈ. પાર્વતી બહેન, ગરિણી ક્યાં છે જેના ઉપર મડમ સમજાવશે ?

પાર્વતીને મનમાં તો ખુબ હસવું આવ્યું પણ ઉપરથી દાખી, શાંતિથી ઉતર આવ્યો. ધરની ધણીયાણી તે ગરિણી રહેનાં ધર્મ શો. એ સમજાવશે. ”

“ હીક હવે સમજી પેલી મોહિની એજ ઉધુ વાળ્યું. ” સંતુષ્ટ થઈ પૂછનાર ફરી પોતાને સ્થાને ગઈ.

ખસબર બાર વાગે ગાડીનો અવાજ સંભળાયો. પાર્વતી બારી-માંથી મુખ કઢાડી જોવા લાગી. સૌની આતુર દ્રષ્ટિ એના પર રહી. મુખ ફેરવતાં રહેજો ‘ આત્મા ’ સખ્ત ઉચ્ચાર્યો. અને દાર બાણી ગઈ. આવનાર બે બંગાળી સ્ત્રીઓ અને એક છ સાત વર્ષની બાલિકા હતી. આમાં એકનો પોષાક સફેદ-વિષ્ણુ જેવો હતો. વાચકા તું તહેને એવા બે છે ? તે સરલા દેવી છે. આ બે કેમ અને ક્યારે આવી એની કંઈક કહ્યતા તો તહેને થઈ હશે. મહાત્મા નરેન્દ્રે રહેને હિંદુચંદ્રના દુઃખનું કારણ તપાસવા ચોકલી હતી. બાપુ પંડિતીનાથ મહામંડલનો સંબાસક હોવાથી તે રહેને તો રહી હતી. સાથે આવનાર પંડિતીનાથની પત્ની

અને પુત્રી હતાં.

પાર્વતીએ આ ત્રણેનો સત્કાર કરી હેમને આસનપરમે સાડ્યાં આસન જેમ ચક્તિ વ્યક્ત સરલાદેવી બોલી, “ મહારે અહીં નથી બે-મયું. મહારી બહેનો જાજમપર બેસે ને હું ગાદીપર બેસું એ યોગ્ય ન કહેવાય. ” એમ કહી તેણે ગાદી તપાસી કહાડી નાખ્યાં.

“ પણ હમે તો અમારા મેમાન છો. ” પાર્વતી બોલી.

“ તેથી શું થયું. મેમાન એટલે અધિકાર બેઠ પણ થાય ? ”

સર્વ સ્ત્રીઓ હેના તરફ માન અને પૂજ્ય ભાવથી જોઈ રહી. અને હેમનાં આતુર અને વિનીત હૃદયમાં હેની મધુર પદપદારિણી વાણી રેગાદ.

પ્રિય બહેનો ! જગત્ દેશ કે વ્યક્તિની ઉન્નતિ હિંવા અવતતિ કરવામાં સ્ત્રી કેટલો મોટો ભાગ બજાવે છે એ ન સમજાયાથી આપણી કેટલીક બહેનો પોતાની પવિત્ર ફરજો ભૂલી જાય છે. અને સંસારને હેના માદા ફળ આપવાં પડે છે. હમે બધી બહેનો જાણતી હશે કે આદત અથવા ટેવ એ શબ્દો આપણામાં બહુ સાધારણ થઈ પડ્યા છે. એ ટેવ પાડવી જેટલી સહેલ છે તેટલીજ દૂર કરવી મુશ્કેલ છે. કેટલીક, ના, ધણીખરી ટેવો એવી હોય છે કે જે જીવનના અંત સાથેજ વિ-રમે છે. તે ટેવો ધરમાંજ પડે છે. ધરમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીના મોટો ભાગ છે એ હમે સૌ જાણી છો. પુરૂષ બહારના વ્યવહારમાંજ પૂરો છે અર્થાત ધરના આપકોને કેળવવામાં તે બહુ થોડું કરી શકે છે. ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્યની સારી કે માદી આલ માટે જવાબદાર કોણ ? મહિલા. જે દેશમાં મહિલા સુસિક્ષીત, નીતિવાન, બળવાન છે તે દે-શમાં પ્રજા પણ સુસિક્ષીત નીતિવાન, બળવાન થશે. શીવાજી મહારાજને

ઉદાર સૌર્ય જાતિ વાસના, ના મહાન ગુણો અર્પણ કરનાર તેની માતાજી હતી. અમારા બગાડાના મહાપુરુષ દેવેન્દ્રનાથ ટાંગેર પોતાના મહાન ગુણો તેમની પિતામહી માંથીજ મળ્યા જાણાવે છે. મહર્ષિ રામકેતુ જીવન લખનાર પણ તેમની માતાના ગુણોની પ્રશંસા કરે છે. દરેક મહાન પુરુષની જામતમાં આવુંજ બનવું જોઈએ, પણ આપણા દેશમાં ખરા ઇતિહાસો અને જીવન ચરિત્રોના અભાવને લીધે દ્રષ્ટાંતો ગણ્યા ગાંઠ્યાજ છે. પણ આપણા પર રજ કરનારી ઇંગ્રેજ પ્રજામાં એ દ્રષ્ટાંતો દરેક પુરુષ કે સ્ત્રીના જીવનચરિત્રમાં દ્રષ્ટિ મોચર થાય છે. આપણા દેશમાં હમણાજ આવેલા મી. કેરહાર્ડી પોતાની માતા માટે કહે છે કે, મહારા ધારવા પ્રમાણે મહારી માતાના ગીતોએ અને પિતામહીનો ફંત કથાઓ અને ઐતિહાસીક પ્રસંગોના વર્ણનો એ મહારા પર સંવેદન અસર કરી. અમેરીકન રાજનીતિજ દેન્ડોલ્ફ કહે છે કે હું એક નાસ્તીક થઈ ગયો હોત જો એકજ યાદદોસ્ત મહારા અંતઃકરણમાં ન રહી હોત, અને તે મહારી માતાના શબ્દોની હતી, તે મહને ગુંટણ પર બેસાડી કહેતી, આપણો સ્વર્ગીય પિતા ટન્ડેલના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે એક ક્ષરખાતાના માલિકોનો ધારો હતો કે તેમાં કામ કરવા આવનાર માણસને તેની માતાનાં ગુણ અવગણી વિશે પૂછતા. તે સંતોષકારક જણાય તો તરતજ તેને કામે લગાડતા. કોમવેલનું જીવન લખનાર તેના પિતા મહાટે બહુજ થોડું લખે છે. પણ તેની માતાના ગુણો વિષે લખે છે કે, તેમાં સ્વામ્ય, બમે તેટલી વિપત્તિ પડે તોપણ નિડરતા, સાહસ આદિ મહાન નૈતિક ગુણો હતા. અને તેજ તેના પુત્રની ઉન્નતિના કારણરૂપ હતા. એવું એક દ્રષ્ટાંત હમણા મુંબાઈમાં પણ જાન્યું હતું. એક ગુજરાતી મુવક કોઈ રજાપરથી

પસાર થતો હતો. તેની પાછળ કેટલાક નીચ લોકો પડ્યા. તે એટલે તો બીધો કે નાસવાની યા ઉભા રહેવાની હીંમત ન રહી. બહુજ ગ-ભરાઈ તેણે પોકાર કર્યો. સીપાહી આવ્યા ત્યાર પહેલાં તો ચેર લોકો નાશી ગયા હતા, પણ તેની પ્હીક નાહી નહીં. પોલીસ અમલદાર આ જોઈ ખુબ હસ્યો અને તેને પ્રશ્ન કર્યો, ત્હારી માતાએ ત્હને કેઈ દિવસ પ્હીવડાવ્યો હતો ?

“ તેણે ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું કે મ્હને સુવડાવવા તે ભૂત આવ્યો, હાઉ આવ્યો વિગેરે શબ્દો બોલતી. ”

અણસમજણને લીધે કરેલી ન્હાની સરખી ભૂલ પણ કેટલી બધી હાનીકારક થાય છે. એ આ ઉપરથી સારી રીતે સમજાય છે. જ્યાં જ્યાં સારા કે ખરાબ પુત્ર પુત્રીઓ થઈ છે થાય છે ત્યાં ત્યાં માતાનાજ ગુણદોષ છે. ” આટલું કહી સરલા દેવી પોતાના બાપલુની કેટલી અસર થઈ છે તે જોતી શાન્ત રહી.

“ દેવી, ” એક સ્ત્રીએ કહ્યું, “ આ અમારો છોટીયો ભારી મારી નિશાળે મોકલીયે તો પણ ભાગી જાય. એમાં અમારો શો દોષ. અમે ક્યાં કહીયે છીયે કે નિશાળે ના જ. ”

“ મ્હને મારવાંથી બાળકો નથી સુધરતા. તેમ કરવાથી તો માત્ર અને બાળક વચે અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, બાળકને સુધારવા પ્રેમ અને મમતની જરૂર છે. તમારો છોટુ નિશાળે નથી જતો ત્હનું કારણ ત્હમજ જાણે અજાણે ઉલું કર્યું હશે ? શું બાળકની કળવણી તે ચાર કે પાંચ વર્ષનો થાય ત્યારથીજ શરૂ થાય છે ? ના, તે તો તેના પ્રથમ શાસથીજ, તેની પ્રથમ ચીઝીઆરીથીજ, તેના પ્રથમ હાસ્યથીજ શરૂ થાય છે. એક સ્ત્રીએ શિક્ષકને પૂછ્યું, “ માસ્ટર, મ્હારા છોકરાનું શિક્ષણ

ક્યારે શરૂ કરશે.” તહેણે જવાબ આપ્યો, “બાપ જે અત્યાર સગી ત્હમે ત્હેનું શિક્ષણ શરૂ ન કર્યું હોય તો ત્હેના ચાર કે પાંચ વર્ષ ફાકટમાં ગયાં મમજવાં.” તાતપર્ય કે આપકનું શિક્ષણ સાધામાં જાય છે ત્યારથીજ શરૂ થાય છે એવું કંઈ નથી. ત્હેને ત્હમે જાણીને શિક્ષણ દો કે નહીં પણ ત્હેનું શિક્ષણ તો શરૂ થઈ ગયું હોય છે. બાળક જેમ જુએ છે તેમ કરે છે. ઘરમાં દુરચાર જોશે તો તે કરશે, તેમ સદાચાર-ત્રેમી શાંતવાત શુદ્ધ આત્મ ચલણ જોશે તો તે પ્રમાણે કરશે એજ ત્હેના જીવનના બંધારણ રૂપ થાય છે. બાપ શિક્ષણ કદાચ ત્હેના એ ગુણોને ગતિ આપી અન્ય દિશામાં કરે પણ ફેરવી તો નજર સકે. ઇંગ્લેન્ડમાં કહે છે કે, Child is the father of man બાળક પુરુષનો પિતા છે. તે ગુણો જે જીવન ગર્ભત અંતરના ઉડામાં ઉડા બાળકમાં રહે છે તે બાળપણમાંજ મળે છે. જે ત્હમે ત્હમારા બાળકને હસતા નોકરોના હાથમાં મૂકશો તો તેઓ તેવાજ થવાના. બાળપણથીજ ત્હેની આત્માસ એવા દ્રશ્યો ગોઠવવા કે જેની સારી અસર થાય. બાળપણમાં મન ખુલું. પ્રેમજી હોય છે તે વખતે જે બી શોષો છો તે તરતજ વફાઈ પે દર્શન દે છે. પારસી કવી સાદી કહે છે કે,-

પાળો હીમા કાજને નિજ ઇચ્છા અનુસાર,

પણ સુકે અમિ વિના થાય ન સિધું સમાર. ૧

બાળપણમાં ત્હમે જાણીને સારાં દ્રશ્યો મૂક્યાં હોય કિવા, સ્વા-
બાળક પોતે મૂકયા હોય તો બાળક પર સારી અસર થાય પણ તેમ ન હોય તો તેથી ઉલટું તો હોયજ અને તે અલણ હરી બાળક અ-
ત્ય થાય. જાણી જ્હેન, ત્હમે કોઈ વખતે ત્હમારા છોટું પાસે પ્રેમથી

શિક્ષણ માં ગુણની વાતો કરી છે ? કાઈ વખતે તહેની પાસે એવા પ્રશ્નોત્તરો મોકળાં છે ?”

“એ અમે શું જાણીએ ?” પ્રશ્ન કરનાર સ્ત્રી બોલી.

“હા, દેવીજ માતાને જ્ઞાન આપવાની-શુદ્ધ જ્ઞાન આપવાની મહે પ્રથમ ભલામણ કરી છે. માતાને જ્ઞાન આપો અને આપું જગત જ્ઞાની થશે. જે માતા જ્ઞાની સુશીક્ષિત હોય તોજ બાળક પાસે પોતે પ્રદાન રૂપ રહે. ગૃહણીનું માતા તરિકેનું કાવ્ય સંવાપરી છે પણ તહેની સાથે ખીજું પણ અત્યંત કામો કરવાના હોય છે. એ વળ કાંઈક વખતે સમજાવીશ ! આમાં કાંઈને કંઈ પૂછવું હોય તો સુખે પૂછો ?”

“દેવી, તહે સ્ત્રીઓને બાળવાનું રહેછો પણ બાળવવાથી કેટલાક વખત ગેરફાયદા થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ મહં મુખાધમાં જોઈ છે, જેમના પતિ ગરીબ હોવા છતાં, અમુક અમુક પ્રકારના અલંકારો વિના તહેમને લેશ પણ ચાલતું નથી અનેક નિરૂપયોગી વસ્તુઓ તહેમના જીવનના મુખ્ય ભાગ રૂપ થઈ રહી છે. દરવામાં ને મહેટ્ટી મહેટ્ટી વાતો કરવામાંજ તેઓ કેળવણીનો અર્થ સ્ક્રમજે છે.”

“જહેન, એ કંઈ કેળવણી નથી. હું જે કેળવણી કહું છું તે એનાથી જૂદી છે. આં કેળવણી તો કેળવણીના નામને પણ જીવનવનારી છે. સ્ત્રીએ ઉત્તમ ગૃહલવ્યવસ્થા રાખવાનીજ કેળવણી લેવી જોઈએ. ઘરમાં જન્મજતા-સુંદરતા કેમ રાખવી, રસોઈ કેમ કરવી નવરાસનો વખત કેવા ઉદ્યોગમાં ગાળવો, એટલું શીખી કે બસ. સ્ત્રીઓ ટ્રેનિંગએટ કે મહેટ્ટા મહેટ્ટા હોદ્દા મેળવી પુરૂષો સાથે બહારના કામમાં પડે તો આ સુંદર ગૃહરાજ્ય પામમાલ થઈ જશે. અને નામના લાભ બદલે મહેટ્ટો ગેરલાભ થશે.”

“ એવીજ કેળવણી હમણા મળેછેજ ક્યાં ”

“ વિવાહમાં, જ્ઞાતિ ભોજનોમાં કે એવાજ કોઈ પ્રસંગમાં હજારો રૂપીઆ ઉરાડી દેનાર ધનવાન હિંદુઓને માટે આ કાર્ય કંઈ અસાધારણ નથી. આપણી રીતપર ઉપર ફહેલું શિક્ષણ આપવા માટે સ્ત્રી પાઠશાળાઓ ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન ચારે તરફ થાય છે. અને સત્વર ફતેહ મળવાની આશા છે. ”

પ્રથમ પૂજનાર સ્ત્રી સંતુષ્ટ થઈ. વખત થઈ ગયો હતો એટલે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ સ્ત્રીઓ દેવીને એક પછી એક નમન કરી ચાલતી થઈ. સરલાદેવી પણ તેટલાજ પ્રેમથી ત્હમને નમન કરતી હતી. ઢાંગી સાધુઓ કે છુતારી સ્ત્રીઓ પાસે દોરા ધાગા કરાવનાર—ત્હમને શ્રદ્ધાથી પૂજનાર અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને આવી નિઃસ્વાર્થી સ્ત્રી તરફ પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય એ કેવલ સ્વાભાવિક છે.

થોડીવારમાં તો દિવાનખાનું ખાલી થઈ ગયું. ધક્કિનીનાથની પત્નિ અને પુત્રી ઉપર અગાસીપર હવા લેવા ગયા. દેવી આશીર્વાદ અને પાર્વતી બાકી રહ્યાં. આ વખતે અતુર્ભુજ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. પાર્વતી તરફ દ્રષ્ટિ કરી, દેવીને સ્મિત કરી કહેવા લાગ્યો,

“ ત્હમે તો સ્ત્રીઓને અમારી રક્ષામે થવાંનું શિક્ષણ આપે છે. ”

“ ના. ત્હમે બૂઠ્યા રક્ષામે નહીં પણ સાથે જવાનું શિક્ષણ આપું છું. ”

સો હસી પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મેમ પરીક્ષા. !

પ્રેમી અંતર આપણા એ રંગ ધરશે ક્યાર,
તે પેલાં પ્રિય ગાન પવનના ગાશે હૃદય સિતાર. ખજાંદાર
ટુટે પ્રીતિ ત્યારે નરસ મન જાણે સરસને,
ટુટે પ્રીતિ ત્યારે બહુજ ગુણ જાણે વરસને.
મટે ના તે વ્યાધિ કદિ જતિ બૂવા કે ફકીરથી,
મટે ના તે વ્યાધિ જરૂર કરી જો વૈધ જનથી.

અન્ન ચકોરી કાવ્ય.

સરલા દેવીને આજે અંહિજ જન્મવાનું હતું એટલે પાર્વતી
રસોષ કરવા ગઇ. અતુલેજ પણ થોડો વખત બેસી ચાલતો થયો.
દિવાનખાનામાં સરલા દેવી અને આરશીલા રલાં. “ બહેન આર !
તારા મુખપર શોકની રેખા કેમ જણાય છે ? ” દેવી શાંતિથી બોલી.
“ ના ના દેવી મહેને એવું કંઇ નથી. ” આરશીલા એ વાત
છપાવી.

“ એ તો આરાથી કેટલો વખત છપાવીશ. ? તારો હાથ આપ. ”

“ સાને ? ”

“ હું જોઇશ, મહેને જ્યોતિષ સાત્તનો અગ્ન્યાસ છે. ”

આરને કંઇ કંઇ ઇતિહાસો કંઇ કંઇ આગાઓ કંઈ કંઈ દુઃખના
ભંડાર વિગતો દેખાતા. તેણે લજ્જાતા મુખે હાથ સરલા દેવીને આપ્યો.
જરા રેખાઓ જોઇ સરલાદેવી આરનાં મુખ તરફ જોઇ રહી. “ તારા

હૃદયમાં કોઈ દુરુપનો વાસ છે.”

આરુનું મુખ લજ્જન બયથી શીઘ્ર પડી ગયું. બવિષ્ય સાંભળતા
જાણનાર વાંચના સોમળી ચોડી. અને નીચું જોઈ નહીં

“ આર, તું શરમા ના. મહને ત્હારા મનની વાત કરી દે.”

આરશીવા ના નેત્રમાંથી એક અશ્રુ ખરી પડ્યું.

“ દેવીએ ત્હેને છાતી સાથે ચાંપી કહ્યું આર, શે ના. ખબર શે
સારા માટેજ કરે છે. અંધકાર ન હોય તો પ્રકાશની કીમત કેમ સ-
મજાય ? વિયોગ ન હોય તો પ્રેમનું મૂલ્ય કેમ સમજાયે. ગોપીને ને
વિયોગ પીડા ન થાત તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તરફ ત્હેમની કટલી પ્રીતિ હતી
એ કેમ જાણી શકાત. આની પછવાડે પણ ઇશ્વર ત્હેને સુખ અપ-
વાનો હશે તો શું ખબર પડે ? ”

નિરાશાના ગાઢ અંધકારમાં આરશીવાને આશા પ્રકાશ જણાયે.
“ ત્હેનું હૃદય આશા નિરાશા વચ્ચે લટકવા લાગ્યું. અને ડસકાં ખાતાં
બેલી માણ, મહને બવિષ્ય બહુ બયકર જણાય છે. જેનું હું સત
દિવસ રટણ કરું છું ત્હેણે મ્હારો ત્યાગ ક્યો છે, મ્હારા માટે સંસારનો
ત્યાગ ક્યો છે.”

“ જેણે ત્હારા માટે સંસારનો ત્યાગ ક્યો છે તેણે ત્હારો ત્યાગ
નહીં ક્યો હોય.

“ પણ જગતમાં મ્હારા માટે હવે શું રહ્યું છે ? ”

બેઠા ધીરજ ધર ફીકર ના કરે. જો એનો ત્યાગ ત્હારા માટે
છે અને ત્હારું હૃદય એના માટે છે તો પ્રતિદીન ત્હમે અને સમીપ
આવતા જાઓ છો.

તું ધૈર્ય ધર ધૈર્ય ધર ચક્રવાકી
 ઘશે ઘશે સૂર પાછા વિઘર્યા
 દુઃખ સમયે ધૈર્ય ધારીને રહેવું,
 સતપુરુષને શાસ્ત્રનું વાક્ય એવું.

દેવી જીણું સ્વરે બોલો.

“તદમારાં જ્યો ભેદ ભરેલાં વાક્યો હું સમજી નથી શકતી.”

“આર કદાચ એ અડી ઊંચ અને તહેને એનો પાછળ સન્ના-
 સોનિ થઈ આવવા હજી તો તું નામ કે નહીં.”

આરશીલા જવાબ ન આપી શકી. તેણે મુખ ગંભીરતા ધા-
 વણ કરી રહ્યું.

• “ઘણા વખતે માત્ર જણાવના આંખરથી લક્ષ્યાઈ જઈ સ્ત્રી
 પડ્યો નમાં પડ છે. ખરું છે અને જરા મત ભેદ ધતાં પ્રીતિ
 પૂરી જતા છે. દમ્પતિ જીવન પાંચ દુઃખી થઈ નાશ પામે છે.”

આરશીલા નાચું બેઠી રહી.

“હું મહારી આરના હંમેશ પરિચયથી પણ કબી શકું છું કે તેણે
 હૃદય શુદ્ધ સ્નેહને પોષનાર છે. તેમજ તેણેનો મોહ બહારનો નહીં પણ
 શુદ્ધ અંતરના છે. આરે માર કે હું તારા પતિ તરફથી દ્વિતિ થઈ
 આવી હજી તો ?” સરલાદેવી આટલું બોલો આર તરફ બેઠી રહી.

• તેણેના મુખપર મધુર-સ્મૃતિય સ્મિત ઝળકી રહ્યું, દેવીના મુખ
 તરફ આતુર દ્રષ્ટિએ બેઠી રહી. તેણેના બોલવાનો ગંભીરપણે વિચાર
 કરવા લાગી. હૃદય પ્રિય તરફનો સંદેશો સાંભળના આતુર-અતી આ-
 તુર થઈ રહ્યું.

એટલામાં પાર્વતીએ ખણમાં જ. બલ થઈ. “સોઈ તૈયાર છે.”

“ બલે બાઈ આવો. ”

એતો ત્યાં બેઠા છે. બાબુ સાહેબનું કુટુંબ પણ ત્યાં છે.

“ હીક તારે આવો. ”

સરલા દેવી, પાર્વતી અને ચાંચીલા ત્રણે પાસેના ખણમાં ગયા. ત્યાં પાટલા પડેલા હતા. દેવી તેની પાસે બાબુ પદ્મિનીનાથની પત્ની અને પાસે બાબુ પોતે બેઠા. રહામે નરસિંહભાઈ અને જમનાનો પતિ શાંતિદાસ ગોઠવાયા. ચાંચી અને પાર્વતી રસોડામાં રહ્યાં અને અતુલુજ પીરસવા ઉભો રહ્યો.

જમી રહ્યા પછી પાન સોપારી લઈ સડ ચાંચીના ખણમાં આવી બેઠાં.

“ દેવી, અમારી ચાંચીલાના લગ્ન થાય ત્યાં સુધી તો ” અહીં રહેશો ને ? ” નરસિંહભાઈ બોલ્યો.

“ ચાંચીનું લગ્ન ક્યાં થવાનું છે ? ” સરલાદેવીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ વર મુંબાઈથી આવશે. ”

“ એ પણ અમારી ચાંચી બહેન જેવો બણેલો હશે. ”

“ એતો બાઈના નસીબ, ” નરસિંહભાઈ, શરમાઈ મુખ નિચું કરી બોલ્યો, તેણે તો પૈસો બેચો હતો.

દેવી તેના મુખ તરફ જોઈ રહી, તેમ તેમ તેને વધારે લજ્જા થવા માંડી, અને પોતાનું કામ અધટિલ હોય-નિયમ વિરુદ્ધ હોય તેના અંદરથીજ કાઈ શક્તિ તેને ઉપાલબ્ધ દેતી જણાઈ.

“ દેવી, સ્ત્રીઓને કેળવવા પુરુષોએ શું કરવું? અતુલુજે પ્રશ્ન કર્યો.

સરલાએ પ્રશ્ન કંઈ સવળા મુરખોને લાગુ પડી શકતો નથી,

પણ ભણેલા પુસ્તકોનું કર્તવ્ય છે કે પોતાનું મન સ્ત્રીઓમાં સહવાસ અને વાત ચિત્તથી ઉતારવું અને તે માટે ગૃહ-જીવનમાં તેઓએ રસ લેવો, તથા પ્રેમ જાણવો. પ્રતિષ્ઠિત વિચારશીલ વર્તમાન પત્ર અને માસિક ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પાસે ઘરમાં જગતના કેટલાંક મહાન પુસ્તકો વ્યાવજ્ઞાને આવા પચીસ ત્રીસ પુસ્તકો વારંવાર વાંચવાથી જે લાભ થાય છે, તે સેકંડો નિર્માલ્ય પુસ્તકો વાંચવાથી નથી થતો.” ૧

“પણ અવિભક્ત કુટુંબ હોમાં વિમ્મરૂપ થાય છે.”

અવિભક્ત કુટુંબ, સ્ત્રીઓના રક્ષક, પોષક અને સિદ્ધકનું કામ સારું છે. આમાં હમારા વડીલો અને હમે જ્ઞાનની એકજ ભૂમિકામાં ન હોવાથી મતભેદ થતાં કુટુંબ ધણીક સુધરેલા લોકોને કંટકરૂપ થઈ પડે છે, પણ હમે જ્યારે ઘરના વડીલો થશે ત્યારે હમે અને હમારા પુત્રો જ્ઞાનની એકજ ભૂમિકામાં હોવાથી એ મતભેદ ટળી જશે. હમણા કરવાનું એટલુંજ કે હમારા સુધારામાં વિરૂદ્ધ થનાર લોકોને યથાશક્તિ પ્રેમથી સહમજાવવો. અને હેમને પણ આ રસમાં ભાગ લેતા કરો.

અતુર્મુજ શાંત રહો. આવી ધણી વાતો કર્યા પછી સરલા દેવી અને પદ્મિનીનાથનું કુટુંબ હેમના ધર ટરફ વિદાય થયું. અને બાકીનું મંડળ પણ વેરાઈ ગયું.

આરતું મન આજે બ્યાકુળ થઈ ગયું. શું સરલાદેવી પ્રિયનો કંઈ મેદેશો લાવી હશે ? એ પ્રશ્ન હેને વારંવાર થતો અને હેને ઉત્તર પણ ધણી રીતે મળતો.

૧ સ્ત્રીઓ “ સ્ત્રી ભાષા ” માસિકની ન્યુબિલી વચ્ચે મુદ્રિત નિવૃત્તિ ભીષનનું સાપલ્ય.

પ્રકરણ ૨૧ મું,

મેઘજીભાઈની તૈયારી !

છાંડ્યા છાંડ્યા રે આર્ય આચાર હિંદુએ આજે,
 માંડ્યા માંડ્યા રે અધર્મ અપાર રૂઢિને રાજે,
 લોપી લોપી રે લોકે તો લાજ શાસ્ત્ર શ્રુતિની લોપી
 કોપી કોપી રે કળજીગ આજ કેર કરે છે કોપી.

નવલરામ

“ બાકી કેટલા દિવસ રહ્યા શેઠ, ? ”

“ વીશ; માત્ર વીશજ દિવસ, ” શેઠે ઉત્તર આપ્યો.

સાંજના ચાર વાગ્યા હશે. મેઘજી શેઠ તકીયા પર લાંબા થઈ, પડ્યા હતા. રહામે બેઠેલા ભગવાનજીએ પ્રશ્ન કર્યો, શેઠની જમણી બાજુએ પુરુષીપર શાંતિમિત્રનો તંત્રી આનંદજી બેઠો હતો. આ વાત સાંભળી મનમાં ખિન્ન થયો હોય એમ લેખક મુખપરથી જણાવ્યું મેઘજી શેઠ ત્હમે વ્યાપારી છો ! પણ નથી આમારમાં કુશળતા ધરાવતા અને નથી વ્યવહારમાં કુશળતા ધરાવતા. ” આનંદજી બોલ્યો.

“ ત્હમે કેમ જાણ્યું ? ” ભગવાનજીએ રહામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ વ્યાપાર-નીતિની અકુશળતા માટે તો આપણા સર્વ દેશપા-રીઓ દૂષિત છે. ત્હમનો વ્યાપાર દેશનો દેશમાં છે. પૂર્વ-જ્યારે ગુ-જરાતી અને મહારાષ્ટ્રી પોતાને બિનદેશવાસી સ્થમજતા સારે એ નીતિ કુશળ ગણાતી હોય, પણ ભારતવર્ષ સમસ્તને બ્યારથી આપણે એક દેશ માનવા-જેવા લાગ્યા સારથી એ નીતિ અકુશળ જણાવા

લાગી છે. અહીંનો વ્યાપાર દેશનો દેશમાં હોવાથી, લાભ હાની દેશનેજ થાય પણ આમાંથી વિદેશીયો જે હાથ મારી જાય છે. લાભ જાય છે તે આખા દેશને નુકસાન કરે છે.—રૂક બનાવે છે.”

“ કોણ કહે છે ? ગયે વર્ષે મહને દશ હજાર રૂપિયા મળ્યા. આમારો વ્યાપાર ઓશીસોવાળા સાથે છે. અમને કાં નથી લૂટી જતા ?” શેક ગુસ્સાથી બોલ્યો.

“ હા. શહેરવાસીઓને કદાચ દેખીતો લાભ જણાતો હોય, પણ અંદરના ભાગને આથી સખ્ત ગરીબી વેઠવી પડે છે. તમારો નિકાશ વ્યાપાર ખેડુતો ઉપર અને ખેડુતો વારંવારના દુષ્કાલને લીધે, સરકારના કરને લીધે અમલદારોના ઝૂલમને લીધે, કેવા ચૂસાર્ધ જાય છે ? તેમજ તમારા દશ હજારના ફાયદામાં તમારા કેટલા બાધોને ગેરલાભ થયો હશે ? અહીંની ઘણીખરી ઓશીસો તો આડતનું કામ કરે છે. એટલે મીયા મરે તો હલવાને ખીખ્રી મરે તો ખી હલવા, અને બન્ને જીવે તો ખી હલવા. તમને લાભ થાય, વિલાયતવાળાને થાય કે બન્નેને થાય તો પણ એમને તો લાભજ છે. તમને માલ મગાણો તો તમારા જોખમેને વિલાયતવાળા મગાવે તો તમને જોખમે, તમારી પાસે કબીલા કરાવવામાં, તમારો માલ લેવામાં, તેમજ ખીજ દરેક વ્યાપારની બાબતમાં તેઓ પોતાના સ્વાર્થને આગળ મૂકે છે. તમારા વ્યાપારીઓમાં સંપ, વિધા ને આજના વ્યાપારનું જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાના સ્વાર્થ સાચવવા અશક્ત નીવડે છે.” આટલું બોલી આનંદજી મેઘજી શેઠના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા.

“ ઓશીસોવાળા દરેક રીતે પોતાનો સ્વાર્થ આગળ મૂકે છે એ તો ખરું છે. અમને માલ આપે સારે પેસાં આગળથી લે, અને એમનું

માલના પૈસા તો માલ તોળાવ્યા પછી પણ ચાર દિવસે આપે. "

આનંદજી જુસ્સામાં આવી બોલ્યો, " ત્હમે સમજો છો કે ત્હમારા નિકાશ વ્યાપારની સ્થિતિનો આધાર ખેડૂતો ઉપર છે, તે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા ત્હમે કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો છે ? પાશ્ચાત્ય ખેતીનો અભ્યાસ કરી આપણા દેશની ખેતી સુધારવા કોઈ વિદ્યાર્થીઓને ત્હમે મોકલ્યા છે ? કપાસ જેનાપર મીલોનો સંઘનો આધાર છે ત્હેની ખેતી સુધારવા ક્યા મીલ માલીકોએ કોશીષ કરી છે. ? આ શું વ્યાપારીઓની અકુશળતા નથી. "

" ત્યારે વ્યાપારીઓએ પોતાના સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવા કયો માર્ગ લેવો ? " અમવાનજીએ પૂછ્યું.

" ત્હમણે બેકયથી જોડાવું, અને જે જે શહેરોમાં વ્યાપાર ચાલે છે તે તે શહેરોમાં સભાઓ સ્થાપવી તે દ્વારા પોતાના દરેક સ્વાર્થોનો વિચાર કરી તે માટે માર્ગ શોધવો. "

" પણ કામ સરકારના હાથમાં છે ને ? "

" નહીં ત્હમે જૂલો છો. પ્રજા વિરુદ્ધ એક પાળ ભર પણ ટક્કું સરકારને મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પ્રથમ તો ધન સંગ્રહ કરી આપણા વિદ્વાન ઉત્સાહી યુવકોને પરદેશમાં લાંબા ખેતી ઉદ્યોગ વ્યાપારનું શિક્ષણ લેવા મોકલવા, તેઓ પાછા ફરે ત્યારે ત્હમને મદદ આપી ત્હમના દ્વારા ત્હમારી યોજના પાર પાડવી, — વ્યાપાર ખેતી કળાઓ ખીલવવી. "

" હા, એમ થાય, મેલજી ભાઈ બોલ્યો, પણ પ્રથમ સંપ ક્યાં ? "

" સંપ છે પણ તે પ્રકટ નથી. એક બાળક પણ પોતાના સ્વાર્થને સારી રીતે સમજે છે, શું વ્યાપારીઓએ સ્વાર્થ નહીં સમજતા હોય ? માત્ર ત્હમને જગાડવા કોઈ બહાર પડતો નથી. "

“ જો આપણે જોડાઈ જઈએ તો સાહેબ લોકો પણ ક્યાં જોડાયલા નથી. ? ” મેઘજીએ સંકા કરી.

“ એટલેજ તે મૂંઝની આપણા છૂટા છૂટા જણોપર આટલી અસર થાય છે, જો આપણે પણ મૂંઝમાં જોડાઈએ તો લેમની અસરથી બચી જઈ આપણે પણ લેમના પર અસર કરી શકીએ. ”

“ એવું તે ક્યારે થાય ? ”

“ જો એવું નહીં થાય તો વખત એવો આવશે કે જ્યારે આજના વ્યાપારીઓ ભવિષ્યના દલાલો થશે, અને આજના દલાલો ભવિષ્યના કારકુનો થશે. અને ભવિષ્યમાં કારકુન થવા ઇચ્છા રાખનારાઓની કેની ગતિ થશે એ તો ઇશ્વર જાણે. ”

• “ મેઘજીભાઈની વ્યાપારમાં અકુશળતા સિદ્ધ કરી પણ એમાં તો સર્વ વ્યાપારીઓ દૂષિત કરે છે. હવે વ્યવહારમાં અકુશળ કહ્યા લેવું કારણ શું ? ” ભગવાનજી બોલ્યો.

“ એ મહારા લમ માટે કહે છે. પણ એતો શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે. ”

“ ના. શાસ્ત્રોમાં એવું લખ્યું છે એમ કહેવું એ શાસ્ત્રોને ખરાબમાં ખરાબ એમ લગાડવા જેવું છે. શાસ્ત્રોએ એવું કહ્યુંજ નથી. ”

“ ત્યારે આટલા લોકો કહે છે તે શું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. ”

“ જી હા. શાસ્ત્રો તો પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવતી નૈતિક ઇચ્છાઓના પ્રતિધોષ રૂપ છે. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ કૃતિ સર્વ દેશકાલમાં અશાસ્ત્રીજ રહી જાય. ”

“ લેમને એ વાતની ખબર ન પડે. શું સ્ત્રી મરી જાય લેમની પાછળ સંતા થવું. ? ”

“ જ્યાં પ્રેમ છે. સાત્વિક પ્રેમ છે, ત્યાં એવુંજ થાય છે, - ખીજાર

લમ નથી થતું. જ્યાં રાજસી-સ્વાર્થી પ્રેમ છે ત્યાં થોડા સમયમાં જોની સાથે હજારો રાતો પ્રેમવાર્તામાં ગુળરી, જેને અનેકવાર હૃદય સાથે ચાંપી તે વિસ્મરણ ન થતાં પણ વાસના-ક્ષુદ્ર વાસના બળે લમ થાય છે. પણ વૃદ્ધ થઈ અશક્ત થઈ સંતતીથી સંતુષ્ટ છતાં જે મનુષ્ય લમ કરી એક નિદ્રોષ આળાનું જીવન બગાડે છે તે પામરમાં પામર અધમમાં અધમ છે.”

શેઠનું મુખ શીકકું પડી ગયું-લોહી ઉતરી ગયું. મ્હાન મુખે તે આનંદજી તરફ જોઈ રહ્યા.

“તુમે પેપરોને નવલ કથાઓ લખો, આમાં ન સમજો.”

આનંદજી ગુસ્સામાંજ ઉઠી ચાલતો થયો.

“ખીન અનુભવી છોકરા ખરા હોં, પોતાની વહુ મરી ગઈ. હવે પરણવા ના કહે છે. જણાય છે કે કોઈ વિધવા સાથે નાતક કરશે.”

“હરિ! હરિ! કોણ બાળે સમય શું નહીં કરે?” ભગવાનજી બોલ્યો.

“એવા તો ધણા બધા કરશે આપણે ફેટલાની દરકાર કરીએ.”

મકરણ રર મુ.

કાશી નગરી.

પવિત્ર ગંગાનદી પ્રાતઃકાલે મંદગતિથી વહે છે. ઉગતા સૂર્યના શાંત કિરણો પાણીના વરંખ પર નાચતા જણાતા હતા. સુંદર કમલો

વિકસવા માંગ્યા હતાં. કાશીનગરના મંદિરોમાં થતા ઘટનાદ ગગનને ગમ્મતી મૂકતા હતા. અનેક શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી પુરુષો 'જય ગંગામૈયા જય વિશ્વેશ્વર' વિગેરે શ્લોકો કરતા ગંગાનદિ તરફ સ્નાન કરવા જતા હતા. કાશીક્ષેત્ર હિન્દુઓનું સૌથી મહોટામાં મહોટું ધામ છે. એમ માનવામાં આવે છે કે શીવજીના ત્રીશુભની આણી ઉપર બાંધવામાં આવ્યું છે. ગંગાનદી મૂળથી સુખ સુધી પવિત્ર ગણાય છે. પણ કાશી ક્ષેત્ર પાસે તહેની પવિત્રતા અનેકધા વૃદ્ધિ પામે છે. એ ક્ષેત્રનો એવો મહિમા ગવાય છે કે ત્યાં કંઈ ધર્મનું કામ કરવાથી બમણું ફળ થાય છે. યમુનાજીના સંગમ પછી એકસોવીશ માઈલ દૂર ગંગાજીના ઉત્તર કિનારા ઉપર શ્રી કાશીક્ષેત્ર આવેલું છે.

બનારસ શહેર ગંગાજીના ઉત્તર કિનારાપર આશરે ચાર માઈલ લંબાયું છે. નદીનો ૫૮ એક ત્રતીઅંશ માઈલ કરતાં સહેજ વધારે છે. અને અર્ધ ચન્દ્રાકારનાં એક અખૂત સમાન બની રહે છે. નદીને કિનારે એક સો ૫૮ ઉંચી ટેકરીપર મંદિરો મસજીદો મહેલો અને જૂદી જૂદી જાતના મકાનોની હારો લાગી રહી છે. ને ટેકરીની બાજુમાં પાણીની સપાટી સુધી પહોંચતા પાકા પથ્થરના બાંધેલા ઘાટો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કાશીક્ષેત્ર અસલના વર્ષાતમાં હિન્દુ શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરવાનું મુખ્ય સ્થળ હતું.

• બનારસમાં કેટલાક પવિત્ર આશ્રમો અને પંડિતોની શાળાઓ છે. બ્રાહ્મણોની પવિત્ર વિધાનું સ્થાન ગણી અનેક શીષ્યો-વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શીખવા આવે છે. વિદ્યા શીખવવી દાન રૂપ ગણી પંડિતો કંઈ પણ ફી લેતા નથી. અને પોતાનાં નિર્વાહનો આધાર રાજ રાજવાડા તથા બીજા શ્રીમંતો પર રાખે છે. પણ ઉત્તેજન મળવું દિન પ્રતિદિન

મુસ્કેલ થતું જતું હોવાથી, યુરોપીયન ભાષાઓ સાથે પ્રાચીન ભાષાનું શિક્ષણ ચાલુ કરવાથી, આ પ્રકારનું શિક્ષણ મંદ પડતું જાય છે.

કેટલોક સમય બનારસ બૌદ્ધ ધર્મનું પણ મુખ્ય સ્થાન હતું. તે વખતે વારણાની ઉત્તરે સરનાથની આસપાસ શહેર વસેલું હતું. સરનાથની જગ્યા હાલના શહેરથી સાડાવણુ માઇલ દૂર છે. અહીં અંધાપી પર્યંત કેટલાક બૌદ્ધ ધર્મને લગતા મકાનોના ખંડીયરો દેખાય છે.

બનારસમાં ન્હાનાં મ્હોટાં સંખ્યાબંધ દેવાલયો છે. જયપુરના રાજા માનસિંહે એકજ દિવસમાં એકલાખ દેવાલયો બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે પ્રમાણે એવી યુક્તિ કરી કે પથ્થરના મ્હોટા કકડાઓ પર પણ મંદિરની નીશાનીઓ કોતરવામાં આવે ત્હને પણ દેવાલય ગણવું. હાલ પણ બનારસના ઘણા ભાગોમાં મ્હોટા પથ્થરોપર દેવાલયોની આવી ન્હાની આકૃતિઓ કોતરેલી જોવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૩૯૦ માં મુસલમાન સુલ્તાન અલાઉદીને એકહજાર દેવાલયો બાંધ્યા હતા, પણ પાછા એ કરતાં પણ વધારે બંધાયા હતા. ઐરંગઝેબે પણ દેવાલયો તોડ્યા પણ આ વખતે પણ તેથી વધારે ચણાયા. અસલના મ્હોટા દેવાલયો મુસલમાનોએ તોડી નાખ્યા છે, એટલે હાલના મંદિરો દક્ષિણ દેશના મંદિરો જેવડાં મ્હોટાં નથી. પણ પથ્થર અને ચુનાના મજબુત બાંધેલાં છે. અને કેટલાંક અવર્ણીય કોતર કામ દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે.

લોકો પોતાનો ધણો વખત નદીને કિનારે ઘાટ ઉપરજ ગુજરે છે. ઘાટ ઉપર સાધુ, યોગી, જતી ટોળાબંધ પડેલા હોય છે. નદીમાં હોડીમાં ખેતી શહેરનું દર્શન કરતાં આ હિન્દુઓ અને બુદ્ધ ધર્મી વલંખીઓનું મહા પવિત્ર સ્થાન આજે પણ દેવાલયો મહાલયો મસીદીથી

પોતાના ગૌરવમાં ઉભું હોય એવું જ્ઞાન થતાં પૂજ્ય ભાવ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. કાશીમાં કેટલાંક મકાનો પાંચ કે છ માળ ઉંચા હોય છે, પણ રસ્તા ધણુજ સાંકડા છે અને કેટલાકમાં તો કોઇ વાહન કે ભાર લાઘેલા પ્રાણીને જતું પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

કાશીમાં દરેક વસ્તુની દુકાનો છે; અને ધંધો રોજગાર સારો ચાલે છે. પીતાગપર ચિત્ર કામ માટે કાશી અસંખ્યનીજ પ્રખ્યાત છે. કાશી વિશ્વનાથના મંદિરની આસપાસ સાંકડી ગલીઓમાં લોકો પીતલની તથા બીજી ધાતુઓની ન્હાની મોટી પૂજકા મૂર્તિઓ બનાવે છે. સાલ રેશમી કાપડ અને ભરત કામ પણ થાય છે, બનારસમાં સોથી જુનામાં જુની વસ્તુ લાટ ભેરવ છે, એમ ધારવામાં આવે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્માવલંબી મહારાજ બેસોડે ઉભાં કરેલા રથનો પૈકિ એકનો એ કકડો છે.

કાશીમાં બ્રાહ્મણો સાધુઓ બૂજકા છે, તેમ અસાધુઓની પણ ખોટ નથી. કેટલાક સાધુઓ અંગે ભસ્મ ચોળી હરહર મહાદેવ, જમ્મહાદેવ વિગેરે શબ્દો કરતા ગાંજની ચલમો ટુંકતા લોકોને ધુતિખાતા શહેરમાં જે ઘાટોપર દ્વિતિ જોયર થાય છે. તેમ ધણા બ્રાહ્મણો શ્રદ્ધાળુ માત્રાળુઓને—બહુધા સ્ત્રીઓને ધુતવા ઉપરજ આધાર રાખે છે ?

આપણી કથાનો નાયક ઉદયચંદ્ર આજે આ પવિત્ર નગર કાશીમાં આવી છે, ભારતદેવીના મંદિરમાં આવે તોને પાંચ દિવસ થયા કે સરલાદેવી વિદાય થયાં. નરેન્દ્રસ્થાન જોવાની જીતાસા થતાં નરેન્દ્રનાથ પાસે આજા માગી.

“ દેવી આવે ત્યાં સુધી રહો. ” મહાત્માએ જવાબ આપ્યો.

“ દેવીને હજી કેટલો વખત લાગશે ? ”

“ એ હું નથી કહી શકતો, તથાપિ આશરે વીશેક દિવસ લા શે. ”

“ ત્યાં સૂધી આયોના આ પવિત્ર સ્થાનનું દર્શન કરી આવીશ. ”

“ ત્હમારું હૃદય એ ધામમાં જવાથી ધાંત થશે. નવું નવું જાણવાનું મળશે. પણ ત્હમે કદાચ પાછા નહીં આવો તો ? ”

“ નહીં જરૂર આવીશ. આપને વચન આપું છું. ”

ઉદયચંદ્રે વચન આપ્યું ત્યારેજ નરેન્દ્રનાથે હેને રજા આપી. અને ટ્રેનની ટીકીટ તેમજ ઉપલક ખર્ચ માટે ધન આપવા માંડ્યું.

ઉદયચંદ્રે તે લેવાની ઉપકાર સાથે ના કહી. “ અસલના લોકો યાત્રા કરવાં જતા હતા હતા હતા કારણે અનેક હતા. પગ રસ્તે જવાથી વિધ વિધ પ્રદેશોમાં સૂટી સૌન્દર્ય જોતા, મનરંજન કરતા તેમજ વિધ વિધ લોકોના સ્વભાવ-ચાલ ચલણ જોતા, તેમજ યાત્રા દર્શનનો લાજ લેતા. હમણા રેલવે થવાથી યાત્રાઓનું એ મહાત્મ્ય જતું રહ્યું છે. મ્હારે તો પગ રસ્તે જવા વિચાર છે. ”

“ પણ ત્હમે માર્ગ જાણો છો ? વચમાં હુટારાઓનું ભય પણ છે. ”

“ માર્ગ તો પૂછી લઈશ. અને હુટારાઓ મ્હારી પાસેથી શું લેશે ? ”

ત્હમારી ઇચ્છા ખરેખર સ્તુતી પાત્ર છે, પણ ચાલીસ માઇલનો માર્ગ છે માટે અશ્વ અને ભૂમિયો લેઈ જાઓ. ત્હમારો ઇચ્છીત અર્થ પણ સરશે, અને થક પણ નહીં લાગે. ભારતદેવીના મંદિરના પાછલા બાગમાં કેટલાક બેયા (અયોધ્યા વાસિઓ) રહેતા હતા. તે પૈકિ એક બ્રહ્મવાન અને માર્ગ જાણનારને ઉદયચંદ્ર સાથે જવા આજ્ઞા કરી. બ.જે દિવસે પ્રાતઃકાલે આ બ્રહ્મજ્ઞ અશ્વાર થઈ કાશી જવા નિકળ્યા.

દેવીના મંદિરથી કાશીક્ષેત્ર લગભગ આઠાસ મૈલ દૂર હતું. તે દિવસ તહેમણે મુસાફરી કરી રાતે એક ગામમાં રહ્યા અને બીજો દિવસે સવારે આ બનેજાણું કાશી નગરીમાં આવી પહોંચ્યા અમ્મી રહેવાના સ્થાને બાંધી શહેરના ત્રિવિધ દેખાવો જોતા, એક ઠેકાણે ઉદયની દ્રષ્ટિ આકર્ષાઈ. તે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

એક પૂજ્ય અંગવાળો સાધુ અંગે બહુત ચોળી. ધૂણી કરી પોતાની ધૂનમાં બેઠો હતો. બે ત્રણ યાત્રાળુઓ ભાવથી નમન કરી તહેની પાસે આવી બેઠા. તહેણે તહેમને ચલમ આપી એક વખતે જે સ્થાનમાં વેદાન્ત તત્ત્વનું કે નીતિનું શિક્ષણ મળતું, જેના દર્શનથી કતકૃત્ય થવાનું તેજ સ્નાનમાં આજે જીવનને પાયમાલ કરનાર દુર્ગુણો મળે છે ? આવા લાભો સાધુઓ જે દેશનું અન્ન ખાય છે, તહેની સેવા કરવા બહાર પડે તો કેટલું કરી શકે ? ભારતખંધુમંડલનો સિદ્ધાન્ત મનાય અને તેવો પ્રવાસ આખા દેશમાં થાય તો આ સન્યાસીઓ કેટલા ઉપયોગી થઈ પડે.” ઉદયચંદ્ર મનમાંજ બોલ્યો.

આની પાસે એક નહાતું દેવાલય હતું તહેમાં કેકલીક શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓ જય જય કરતી હતી. ઉદયચંદ્ર સાથેના ભેયો પણ દર્શન કરવા ગયો. ઉદય દ્વાર પાસે એક બાગીચ પર ઉભો રહી અંદરનો દેખાવ જોવા લાગ્યો. એક સુંદર આસનપર એક પુરૂષ આકર્ષક પોષાકમાં સજ્જ થઈ બેઠો હતો. તહેના મુઠાપર ચામનીજ સફેદ રેશમનો ફેટો શોભતો હતો. કાન કંઠ હાથ સોનાના ધરણથી શોભી રહ્યા હતા. અનેક સ્ત્રી પુરૂષો શ્રદ્ધાથી તહેને નમન કરતા હતા.

ભેયો આવ્યો એટલે બંને જણ ચાલતા થયા.

ઉદયને આ મહાત્મજ સંબંધી કંઈ પ્રશ્ન કરવાની જતાસા થઈ

પણ ભૈયો પેતેજ ત્હેના ઘુલુ ગાતાં બોલ્યો, આનો પિતા બહુજ પ્રભાવી હતો તે ધર્મ ક્રિયા પૂરી તેમજ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો ચાતા હતો. કાંઈકે વખતે તો તે થમતકાર કરી બતાવતો. આથીજ લોકોની ત્હેન પર ભારે શ્રદ્ધા હતી. આ ચિદિલાસી મહારાજ પણ એના પિતાને પ્રતાપેજ આજે હજારો દેખીયા કમાય છે. ”

“ હજારો દેખીયા કાણુ આપે છે ? ”

“ ઘણું કરી સ્ત્રીઓજ આપે છે ? ”

હુંતો કહું છું કે જટલો વખત સ્ત્રીઓ જ્ય જ્ય કરી મંદિરોને હવેલીઓમાં જવામાં શુભાવે છે તેટલોજ વખત અભ્યાસ કરવામાં અને અભ્યાસ હોય તો ધર્મના પ્રત્યો-રમાયણ, ભાગવત પુરાણો વિગેરે વાંચવામાં શુભરે તો આના કરતાં હજારગણો વધારે લાભ થાય. ” દિવ્યચંદ્ર બોલ્યો.

“ ખરૂં છે મહારાજ. પણ આજે એવું કરે છે કોણ ? આ મહારાજ પણ વ્યસની છે. દરેક રીતે વર્તણૂક ખસખસ છે, છતાં પૂજ્ય છે. ”

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પસંગ વીર !

Glad hearts! without reproach or blot,
Who do thy work and know it not;

Wordsworth's Ode to Duty.

ચોડા વખત શહેરમાં રહ્યા પછી તેઓ નિર્મિત આશ્રમમાં

આમ્યા, લેયો ત્યાં સામગ્રી નૈયાર કરવા રોકાયો, અને ઉદયચંદ્ર પાસેના ઘાટપર સ્નાન કરવા ગયો, આ સ્થાનની પાસે કેદારઘાટ નામનો સુંદર ઘાટ હતો, આ ઘાટપર બહુધા બંગાળી અને તૈલંગી લોકો સ્નાન કરવા આવે છે, પણ કોઈ કોઈ વખતે બીજા લોકો પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, ઉદયચંદ્ર ઘાટના ઉપલા પગથીયાપર ઉભો રહી ઘાટની શાભા અને યાત્રાળુઓની શ્રદ્ધાતું દર્શન કરવા લાગ્યો, તરી શકનારા પુરૂષો જલમાં તરતા હતા કેટલાક કિનારે ઉભા રહી સ્નાન કરતા હતા. સ્ત્રીઓ પણ જય ગંગામૈયા, જય ગંગે વિગેરે શબ્દોચ્ચાર કરતી સ્નાન કરતી હતી, ઘાટ ઉતરતાં ગૌરીકુંડ નામનો કુવો છે, તેમાં કેટલાક રોગ સારા થાય છે એવું મનાય છે, નદીમાં સ્નાન કરી કેટલાક લોકો તેમાં સ્નાન કરતા હતા. આ ઘાટપરથી કેદારનાથનું સુંદર દેહેડું દેખાય છે. સ્નાન કરનારા પૈકિ ઘણા ખરા સ્નાન કરી આ મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા હતા,

ઉદયચંદ્ર ઉભો હતો ત્યાં પસાર થતા સર્વ સ્ત્રી પુરૂષો આ નવા પોતાકવાળા પુરૂષ તરફ ધારી ધારી જોતા હતા, કોઈ તેના આમ રહેવાનું કારણ પોતાના મિત્રોને પૂછતા, એક બંગાળી સ્ત્રી પોતાના બે વર્ષના છાના બાળકને તેડી સ્નાન કરવા આવી, તે ધનવાન શ્રદ્ધાળુ તેમજ ઉદાર હોય એમ તેની વર્તણૂક પરથી જણાતું, બાલણીના અને સ્ત્રીખૂરીઓનાં ટોળાં તેની પાછળ ભિક્ષાને માટે અનેક પ્રકારે આજીજી કરતા હતા, તે ઉદાર હોય તેમને ભિક્ષા આપતી, તેની સાથે બે ચાકર સ્ત્રીઓ હતી, ઘાટના ઉપરના પગથીયા પર તેઓ પગ મૂક્યો કે સ્નાન કરનારા પૈકિ ઘણા તેના તંરફ જોઈ રહ્યા, કોઈ કહેવા લાગ્યા કે “ દેવી જગત્તારિણી માટે માર્ગ કરો.” તરતજ તેના માટે માર્ગ થયો.

આ ઘાટપર વસ્ત્ર ઉતારવાનું સ્થાન હતું. આ ત્રણે સ્ત્રીઓ અને બાળક ત્યાં ગયા. સ્નાન કર્યા પછી પહેરવાના શુદ્ધ વસ્ત્રો એક બાબુ રાખવામાં જંગલતારિણી દેવી અને એ ચાકર “સ્ત્રીઓ રોકાઈ. દેવી જંગલતારિણીનો બાલ મુત્ર હૃદય મોહન હમેશા તહેની સાથે નહાવા આવતો અને કિનારાપર ખેસી જલમાં નાચતો હતો. આજે પણ આ નંદથી નાચતો તે પાણી ઉરાડવા લાગ્યો, બાગ્યની ગતિ વિચિત્ર છે, પગ લપસી જતાં બાળક નદીમાં પડ્યો, ઘસડાયો અને પાણીના વેગમાં ખેંચાયો. કિનારાપર કોલાહલ થઈ રહ્યો. બાળકની માતા માથું ફટતી ખૂબ જોરથી રોવા લાગી. બીજી સ્ત્રીઓ પણ ગભરાટમાં કોલાહલ કરી રહી. તરનારા પુરૂષો દૂર હતા.

આપણો કથાનો નાયક ઉદયચંદ્ર આ જોઈ તરતજ-આપણે લખી શકીએ તે કરતાં પણ તરત, પાણીમાં કૂદ્યો; અને લાંબા લાંબા વામ ભરતો બાળક પાસે આવી પહોંચ્યો. બાળકને તરતજ લાંબા બાલમાંથી પકડી લીધો, અને એક હાથપર બાળકને રાખી એક હાથ અને બન્ને પગથી પાણી કાપતો તે ઘાટ તરફ આવવા લાગ્યો. માતા કંઈકે શાંતિ પામી. આશા, જીજ્ઞાસા, ચિંતાથી તે જોઈ રહી. તરી શકનારા પણ હવે પાસે આવી પહોંચ્યા. હૈમની મદદની હવે જરૂર ન હતી. ઉદય બાળકને લેઈ કિનારા પર આવ્યો. જીજ્ઞાસાથી દ્રવતી-આતુર માતાએ બાળક લીધો પણ તેનો શ્વાસ બંધ હતો. રે! રે! મહારો ઉદય ક્યાં છે? ક્યાં છે આમાં જીવ? તે ખૂબ રડવા લાગી. બીજા લોકો આસપાસ ઉભા રહી બાળકને જોવા લાગ્યા. એક માણસને ડોક્ટર બોલાવવાની આજ્ઞા કરી ઉદયચંદ્ર બાલકને પુનઃલઈ સ્થાપના પૂર્ણ કરના મંદિરમાં ગયો. મંદિરના આજ્ઞાથી તે તાપણી કરવાનું કહ્યું. દેવી

જગત્તારિણીને અહીંના સૌ લોક ઓળખતા હતા, એટલે કંઈક મળશે એવી આશાએ મંદિરના રક્ષકોએ તરતજ તાપણી કરી. ઉદયચંદ્રે એક બાઈનું કરી બાળકને સૂતાડ્યો. અને પોતેજ તાપ કરવા લાગ્યો. લોકોનું ટોળું ઘરમાં આવી ભરાયું હોવાથી પવનનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હતો તહેમને વિખેરી મૂકવા તહેણે મંદિરના રક્ષકોને કહ્યું. પંદરેક મીનીટ તાપ કરતા બાળકના શરીરમાં ચેતન આવતું જણાયું. નિરાશ માતાની આશાનો સૂર્ય ઉદય થયો. “ ધન્ય છે વીર, ભલે ત્હારી જનનીએ ત્હારા જેવા વીરને જન્મ આપ્યો, ” પાસે ઉભેલો મંદિરનો રક્ષક બોલ્યો. જ્યાં સૂઈ બાળકમાં સંપૂર્ણ ચેતન આવ્યું ત્યાં સૂઈ ઉદયચંદ્રે પોતાનું કાર્ય કર્યો કર્યું. ડોક્ટર આવી પહોંચ્યો તહેણે બાલકની નાડી તપાસી કહ્યું, “ હવે તે સલામત છે. ” આનંદવશ માતાએ ઉદયચંદ્રની વીરતા અને ઉદાર પરમાર્થ વૃત્તિની કથા કહી સંભળાવી.

ડોક્ટર પ્રસન્ન થઈ ઉદયચંદ્રના મુખ તરફ માન ભરેલી દ્રષ્ટિથી નેત્ર રહ્યો.

“ મહાશય, આપ ક્યાંથી આવો છો ? અહીં શાને આવ્યા છો ડોક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હું હાલતો ભારત દેવીના મંદિરમાંથી આ પ્રાચીન સ્થાનનું દર્શન કરવા આવ્યો છું.

• ઉદયચંદ્રે વિનયથી જવાબ આપ્યો.

“ આપનું નામ ? ”

“ ઉદયચંદ્ર. ”

“ ઉદયચંદ્ર, ત્હમારી વીરતાથીજ આ બાળકનો જીવ બચ્યો છે. આ સ્થાને નિસ્વાર્થી ઉદાર પ્રેમથી આપે જે સેવા કરી છે, તે મ્હને

આપના તરફ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આમો હવે હમારાં વસ્ત્રો બદલી નાંખો.”

હૃદયમોહન હવે જરા જરા બોલવા માંડ્યો. “માતા પ્રેમના ઉમ-
ડકાથી હોને પોતાની છાતી સ.યે આંખી ચુંબન કરવા લાગી. પછી
ડોક્ટરની ગાડીમાં હૃદયચંદ્ર ડોક્ટર અને દેવી બાળકના હૃદયમોહન
સહિત બેઠા, ગાડી ચાલતી થઈ.

ઘર મંદિરથી વધારે દૂર નહીં હતું એટલે તરતજ તેઓ આવી
પહોંચ્યા, આ વાત ઘરમાં વીજળીના ચમકારા પેઠે ફેલાઈ ગઈ. સૌ
કોઈ પૂછ પૂછ કરવા લાગ્યા અને વાત સાંભળતાં આ નવા પુરૂષ
તરફ પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યા.

આકરો તરતજ હોના માટે નવાં વસ્ત્રો લાવ્યા. હૃદયચંદ્ર વસ્ત્રો
બદલી એક ખુરશી પર બેઠો.

“આજે જન્મવાનું અહીંજ કું જો.”

“ના. મ્હારો સાથી વાટ જોઈ રહેશે ?”

“એને પણ અહીંજ બોલાવો. ફેકાણું આપો તો છોકરો બો-
ક્ષાની આવશે.”

“નહી, જન્મવાથી શું થાય છે ? મ્હને સાંજ જવાદો.”

“આજે તો અહીંજ જન્મવું પડશે.” દેવીએ આમહ કહ્યો.
અમે પોતે તો ક્ષત્રી છયે પણ સોહયો બ્રાહ્મણ છે એટલે ક્રમને
સાંતબંધન નહીં નડે.”

“હૃદયચંદ્ર સાંત રહો.”

“હમારું મુળ વતન કયું ?” દેવીએ નવી વાત કહાડી.

“કરુંતી.”

“ ક્રોડલે હમણા તો માત્રા કરવા આપ્યા હશે. ”

“ જ હા. માત્રા કરવાજ. ” ઉદયચંદ્રે જવાબ આપ્યો, પણ

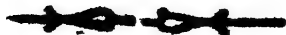
બેલતાં હેના મુખપર ન્યોકની છાયા જણાઇ. હેણે નિશ્વાસને રોક્યો, આ એટલે ચતુર સ્ત્રી એટલી ગમ્મતે બેસતી રહ્યા. આ વખતે ઘરમાં એક માણસ દાખલ થયો. ઉદયના હાથમાં એક પત્ર આપી ચાલતો થયો. હેના પર કોઇનું ચિન્તામું ન હતું. પત્ર ઉઘાટતાં અક્ષર ગૂંજરાતી જણાયા. ઉદયચંદ્ર આતુરતાથી પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

“ ઓ વીર પ્રવાસી ! જો મહારી દ્રષ્ટિ મ્હને જો ન દેતી હોય, જો મહારી સ્મરણ શક્તિમાં મ્હને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હોય તો હું કહી શકું છું કે મ્હોં ત્હમને જોયા છે. ત્હમારી વીરતાને માટે કોઇ પણ કન્યાવાદ આપે તે કરતાં હું વધારે આપું છું. હેના માટે કોઇ પણ ખુશી થાય તે કરતાં વધારે ખુશી થાઉં છું, પણ ત્હમણે આ બ્રમ-જાતમક જીવન જોઇ નિતાતુર થાઉં છું. ઉદય, શું ત્હમને આરોગ્યતાની પણ દરકાર નથી ! કૃપા કરી કોઇ રંગાને જાઓ ને વસ્ત્રો બદલી નાંખો. ”

“ આ લખનાર કોણ ? મહારી વીરતાને માટે આનંદ પામનાર, બ્રમજાને માટે શોક કરનાર, વસ્ત્રો બદલવાની શુભ સલાહ દેનાર, મહાકું કિતેવી અહીં કોણ છે ? ” કંઇક જાણીશ આ જગાસાથી પત્ર આગળ વાંચવા લાગ્યો.

“ આજ સાંજે પાંચ વાગે વિશ્વનાથના મંદિર પાસે કોઈ માણસ દેડવા આવશે, હેની સાથે નિર્ભય થઈ આવજો. ”

ઉદયચંદ્રનું આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. દેવી પણ જગાસાથી હેના તરફ જોઇ રહી.



આશ્રય આપનારો

૧૧ મુખ્યરૂઠ આપનારો

- ૧૦૧ શેઠ હાકરસી રાવસી.
- ૧૫ „ વલ્લભદાસ વીરજી.
- ૨૦ રા. અંબાલાલ જીવણજી નાયક
- ૫ શેઠ નરસિંહ નાનજી.
- ૫ „ વિશ્વામ પુનભાઈ.
- ૫ „ મેધજી વિશ્વામ.
- ૫ „ કલ્યાણજી મુલજી.
- ૫ રા. ખીમજી વીરજી.
- ૫ „ પ્રેમજી શંકુરામ.
- ૫ „ વેલજી કયાસમ.
- ૫ „ હેમનદાસ. લા
- ૫ „ ભક્તમીદાસ મુલજી.
- ૨ „ ધારસી હામજી.
- ૨ „ પ્રાગજી ભવાનજી
- ૨ „ ખેમચંદ ઠી.
- ૨ „ ગુલામરાય કે.
- ૨ „ વીરજી ગોપાલજી.
- ૨ રા. નથુ ખીમજી.
- ૨ „ કુંવરજી વિશ્વામ.

- ૨ „ મેધજી ગોકલદાસ.
- ૨ „ ખેતસી આધવજી.
- ૨ „ નેણસી ચાંપસી.
- ૨ „ પ્રાગજી ભવાનજી.
- ૨ „ ધારસી હામજી.
- ૧ „ શંકુ નાનજી.
- ૧ „ ખટ્ટ વેલજી.
- ૧ „ ચતુમલ પી.
- ૧ „ કરસન ટોકરસી.
- ૧ „ દયારામ વીરજી.
- ૧ „ દયાલ રતનસી.
- ૧ „ શંકુ કુંવરજી.
- ૧ „ જગનેશ્વર અમરજી.
- ૧ શાસ્ત્રી ભગવાનજી આધવ-
બનાવનાર.
- ૧ મવાડી નારણજી વિશ્વામ.
- ૧ રા. ગોકલદાસ ભાલજી.
- ૧ રા. હાદાનજી ગોવિંદજી.
- ૧ રા. હરજીવન દયારામ શુકલ.

- ૧ „ વેલ્લજી વીજયાશંકર.
- ૧ „ ભવાનજી મૂલજી.
- ૧ „ હીરાનંદ વેત્સીમલ.
- ૧ „ ઉદામલ જ્યોદામલ.
- ૧ „ નાગજી દેવચંદ.
- ૧ „ વેલ્લજી દેવજી.
- ૧ „ ખીમજી નેરામ.
- ૧ „ આવજી મુંદરજી.
- ૧ „ જોદાનંદ હીરજી.
- ૧ „ વેલ્લજી કલ્યાણજી.
- ૧ „ નાનજી વિશ્રામ.
- ૧ „ મેધજી કેશવજી.
- ૧ „ સ્વાનસી મકનજી.
- ૧ „ ગોકલદાસ નરસી.
- ૧ „ મુંદરજી વાલજી.
- ૧ „ ભગવાનજી ડોસાજી.
- ૧ „ જોદાનંદ મુલજી.
- ૧ „ રામજી હંસરાજ.
- ૧ „ નારાયણજી વાલજી.

- ૧ „ તુલસીદાસ કુંવરજી.
- ૧ „ મેધજી કેશવજી.
- જલમ્યાવ (ખાનદેશ.)
- ૨ રા. રથુજીદાસ નરસી.
- ૧ „ મસવંતરાવ.
- ૧ „ ખીતાંબરદાસ વલ્લભદાસ.
- ૧ „ દીપચંદ ખીતાંબરદાસ.
- મુંબાઈ.
- ૨ શેઠ ચણદાસ અતુલજી.
- ૩ „ જો.વિંદજી જો.વર્ધનદાસ.
- ૧ „ જીવરાજ દામોદર.
- ૧ „ કલ્યાણજી નાનજી.
- ખાવનગર.
- ૨ શેઠ મોરારજી આણંદજી.
- તેરા કચ્છ.
- ૧૦ શેઠ હરીદાસ રામદાસ.
- ચિલાણ.
- ૧ લક્ષ્મીદાસ ઉમરસી જોશી.

શુદ્ધિ-પત્ર.

પ્રક્ર.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૮	નથા	હતી.
૬	૧	છે	લે
૩૩	૬	પરથી	પરથી
૩૩	૨૧	રાધાને	રાધાને
૬૧	૭	Enter	Ever
૧૩	૭	પણ	પગ
૧૧	૧૩	હદય	હદય
૧૭	૧૩	કરત	કરતા
૨૪	૭	સુંજ	સુંજ
૩૩	૨૧	કુસુમ	નિષ્ક્રમ
૩૩	૨૩	”	નનિષ્ક્રમ
૨૧	૨	પાત,	હાત
૨૪	૪	જીવ	જીવમ
૩૬	૧	જપત	જપત
૩૮	૯	સૌર	સિર
૪૩	૧૧	ગણતા	મણતા
૩૩	૨૩	મહાતા	મહાતા.
૪૪	૨	કામના	કાળના
૪૫	૨૦	સંતતિ	સંતતિની.
૪૭	૧૮	મનોમથા	મનોબ્યામાર

પ્રક.	પંક્તિ	અર્થ	શુદ્ધ
૪૮	૧૫	અન્યથા	અન્યથા
૫૩	૧૦	અંતર	અંતર
૫૪	૧૧	અંતર	અંતર
૫૭	૧૬	અંતર	અંતર
૫૮	૧૮	અન્યથા	અન્યથા
૬૨	૧૯	ન	(નહીં જોઈએ)
૬૭	અંતર	વિહારે છે	વિહારે છે.
૭૦	૭	દ્રવ્યવા	દ્રવ્યવાન
૭૨	૨૦	પૂર	કરી
૭૩	૧૧	આશ્રમ	આશ્રમ
૭૩	૧૦	સ્થાપીએ,	સ્થાપી
૭૫	૫	પ્રેમવાસ	પ્રેમવાસ
૭૬	૧૭	હાલિયે,	હાલિયે,
૭૭	૨૦	Chellab'	Cheer'd
૭૭	૧૯	જળ	જળ
૭૮	૮	અગવત્	અગવત્
૭૯	૯	તહારો	તહારો
૮૦	૧૧	નથી	થી
૮૦	૧૮	હામે	હામે
૮૦	૧૬	હરે	હરે
૮૭	૮	તહેની	તહેની
૮૯	૧૫	ચિરનો	ચિરનો

પ્રક.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૭	જર્જરી	જર્જરી
૯૫	૧૩	જન	જવન
૯૬	૨૧	રૂઢિઓનો	રૂઢિઓની
૯૯	૨૩	અનાચરને	અનાચારને
૧૦૦	૧૯	વિશ્વાસ	નિશ્વાસ
૧૦૩	૧૪	ચાળવા	ચાખવા
૧૦૪	૧૧	પિત્તમહીનો	પિતામહીની
૧૦૮	૧	એવીજ	એવી
૧૧૨	૧	આવો	આવે

જાહેર ખખર.

પાન, બીડી સુપારી વિના ચલાવી શકે એવો કોણ હશે ? અને જાવ બધે સરખા હોય, તો સારા, કાળજીથી બનાવવામાં આવેલા વાપરવા કોણ નાખુશી હશે ?

ઠકર કરસન પ્રાગજી.

પાનવાલા કરાંચીના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી પાન માટે પ્રખ્યાત છે.

જૂદી જૂદી જાતના પાન, સુપારી, ઉચ્ચી તંબાકુની બીડી, સીગારેટ, ચીરટ અમારી પાસે હમીશા તૈયાર રહે છે.

આહકોને પ્રસન્ન રાખવા હરેક ઉપાય લેવામાં આવે છે. વિવાહ કે બીજા પ્રસંગે ઓર્ડર ઉપર ખાસ, અને ધ્યાન આપી વખતસર તૈયાર કરી દેવામાં આવે છે.

એક વખત કામ પાડી જોવાથી વધારે ખાતરી થશે.

ઠકર કરસન પ્રાગજી.

૬. અજીટનના બંગલોની સહામે.

કરંચી :

જામનગરવાલા પ્રસિદ્ધ રાજવૈદ્ય એન. કે.
નાનશીની મુલક મશહૂર અકસીર દવાઓ,

મહન મંજરી.

મોહીને સુધારે છે વીર્યને વધારી ઘટ કરે છે જ્ઞાનતંતુઓને
સતેજ કરે છે, અંધકુપનો નાશ કરી દસ્ત સાફ લાવે છે, યા શક્તિને
તાજ કરે છે. પેશાબ અને સ્વપ્નામાં જતી ધાતુને બંધ કરે છે, અને
કંકામાં ધાતુ વિકાસના તમામ રોગોનો નાશ કરી નષ્ટ થયેલ પુરુષવ
પાછુ બાહે છે કી. ગોળી ૪૦ ની ડબ્બીનનો રૂ. ૧-૦-૦

નપુસકત્વવારી ધૂત — આ ધૂતના લેખથી અજ્ઞાનતાને લીધે
કરેલા અનેક કુકર્મોથી થયેલ ગુપ્ત ભાગની શીથીલતા નસોની
કમજોરી પ્રત્યાદિ તમામ નપુસકત્વ દોષ દૂર થઈ પરિપૂર્ણ શક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે કી. તોલા ૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

મેહબર્દન ચૂરુ, સઘળી જાતના પ્રમેહનો સત્વર નાશ કરે છે.
તોલા ૧૦ ના ડબ્બીનો રૂ. ૧-૦-૦

શુદ્ધ સાચા મોતીનો નયનામૃત સુરો, આંખના તમામ દરદો
માટે નં. ૧, ૧ તોલાના રૂ. ૧૦-૦-૦ નં. તોલા ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦

મોટું કેટલોક મફત

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી.

માલોક આર્વ વેદોક્ત ઔષધાલય હેડ ઓફીસ જામનગર
જામનગર નં. ૨૮૬ કાલખાદેવી રોડ—જામનગર.

आ पुरतक भयवानु हेकाछु कतां पामेथी
यद्य शास्त्रां वालछु लघासम
टेन्सोछोल पामे करांथी,
वडेकरा बुद्धाएभिन्न कोहीस.

